

LANDSKAPS
ARKEOLOGERNA

KULTURMILJÖVETARE OCH KUNSKAPSFÖRMEDLARE
I RIKSTÄCKANDE SAMVERKAN
www.landskapsarkeologerna.se

Rapport 2017:14

Red. Lennart Klang
& Maria Söderberg

Expedition Nasafjäll 2017

Rapport från symposium i Vuoggatjålme och
på Nasafjäll 11–13 augusti 2017

Innehåll

Inledning: Expedition Nasafjäll 2017	4
Guidade visningar och möten innan symposiet	6
Symposium i Vuoggatjålme den 11-12 augusti 2017	11
Kenneth Awebro: Nasafjälls gruvor – ett gruvfält blir till	12
Lennart Klang: Behövs arkeologi på Nasafjäll?	
Vet man inte redan tillräckligt om platsen?	18
Lena Nilsson Berg: Nasa silvergruvor – en nyckellokal för tolkningen av det gruvhistoriska kulturarvet	22
Ola Nilsson: Bok- och vaskverket på Nasafjäll i ny belysning	26
Symposiets fortsättning på Nasafjäll den 13 augusti 2017	31
Efter symposiet – resa till Gustafsält	35
Maria Söderberg: Brott och straff på Nasafjäll	36
Referenser	40
Bilaga 1. Program	42
Bilaga 2. Skribenter	43

Varje skribent i rapporten ansvarar för sin egen text.

Inledning: Expedition Nasafjäll 2017

Expedition Nasafjäll är ett samarbetsprojekt om den historiskt intressanta gruvdriften på Nasafjäll i Arjeplogs kommun, på kalvfället nära norska gränsen. Maria Söderberg är projektledare och samarbetar med många, däribland arkeologer i konsultgruppen Landskapsarkeologerna och historiker Kenneth Awebro. Inom Landskapsarkeologerna har Lennart Klang varit initiativtagare till arkeologiska fördjupningar om Nasafjäll. Vid ett möte i Stockholm 2015 med Maria Söderberg, Lennart Klang och Kenneth Awebro formulerades några mål för ökad kunskap om Nasafjäll, vilka sammanfattades som önskvärda kunskapsuppbyggnadsinsatser och fick namnet ”Expedition Nasafjäll”.

Åren 2015 och 2016 genomfördes Expedition Nasafjäll till stor del som en arkeologisk förstudie¹ och som kulturturistiska undersökningar om Nasalederna mellan Nasafjäll och Piteå/Skellefteå. Under 2017 genomfördes flera delprojekt, av vilka några presenteras i denna publikation i kronologisk ordning.

I april 2017 genomförde Maria Söderberg en vinterexpedition till Nasafjäll med insikten om att gruvbrytningen på 1600-talet till stor del ägde rum vintertid. En av deltagarna var Åke Lundkvist, Ballastaviken, som varit engagerad i historien om Nasa större delen av sitt liv. Det var hans fynd 2002 intill Silbojokk som blev startskottet för nya utgrävningar där på 2000-talet.

Nästa expedition genomfördes i juli 2017 och då som vandring mellan Nasafjäll och Ruonekgårtje / Sädvvåjvrrre för att identifiera leder. I vandringen deltog författaren Olivier Truc som arbetar med en bok där händelser vid Nasafjäll kommer att ingå.

I augusti 2017 anordnades ett symposium i Vuoggatjålme, öppet för allmänheten och med flera föreläsare som särskilt fokuserade på Nasafjäll som unik plats och med en potential att bli ett attraktivt, exklusivt besöksmål för intresserade av upplevelser i fjällvärlden i allmänhet och Nasafjäll i synnerhet. Inledningsvis berättade Kenneth Awebro om vad historiska källor kan meddela om gruvdriften och vad man kan ta reda på i de historiska arkiven. I denna publikation ger han exempel på sådana frågor. För första gången publiceras namnen på de som deltog och vad de gjorde när gruvan var nyanlagd på 1630-talet.

Lennart Klang sammanfattade därefter vad en arkeologisk dokumentation på Nasafjäll innebär. I denna publikation framhålls att en sådan är nödvändig om besökare ska kunna få klarhet i vad man faktiskt kan se på Nasafjäll, där gruvverksamhet ägde rum på 1600-talet, 1700-talet, 1800-talet och 1900-talet. Förutom att en dokumentation kan urskilja vad de olika tidsskedena har producerat i form av lämningar på marken framhålls att det som inleddes på Nasafjäll på 1600-talet är en av de absolut viktigaste händelserna i Sveriges och Norrlands bebyggelsehistoria; det var där som ”allt” inleddes, som fick avgörande betydelse för den fortsatta bebyggelse- och industriutvecklingen i övre Norrlands inland.

Lena Berg Nilsson var nästa föredragshållare på symposiet. Hon fokuserade på Nasafjälls vetenskapliga potential vid studier av historiska gruvor i landet. Hennes slutsats, som underbyggs i artikeln i denna publikation, är att Nasa silvergruvor är en nyckellokal för tolkningen av det gruvhistoriska kulturarvet i Sverige.

Ola Nilsson berättade sedan om särskild provtagning av bokverkssand på Nasafjäll. I denna publikation redovisar han iakttagelser som sedan gjordes vid provtagningen.

Efter symposiets föredrag den 11 augusti blev nästa publika aktivitet en guidad visning i gruvmiljön. Den inleddes i gruvstugan på Nasafjäll med att Ann-Christin Blind berättade om förutsättningarna för att aktivt bedriva renskötsel i Svaipa sameby. I gruvstugan berättade även David Öjerlie, Mo i Rana, utifrån ett norskt perspektiv om gruvorna på Nasafjäll och hur de ödelades av en dansk-norsk här år 1659.

Guidningen genomfördes sedan för gruppen som hade sökt sig till platsen, de flesta från Norge. Lena Berg Nilsson och Lennart Klang visade och berättade innan gruppen serverades lunch över öppen eld.

Som avslutning i denna publikation ger Maria Söderberg några personliga reflektioner. Traditionsberättelser och en filmatisering på 1960-talet om gruvdriften på Nasafjäll och kölhalning under is av samer har präglat mångas bild av hur det gick till. Men frågan är om den bilden säger vad som verkligen hände och om det går att ta reda på hur det faktiskt var?

Expedition Nasafjäll har som mål att ta reda på så mycket som möjligt av betydelse för en fördjupad och nyanserad berättelse om platsen. En sådan berättelse blir viktig för upplevelser utöver det vanliga när besökare hittar till det märkliga gruvområdet på egen hand eller deltar i anordnade guidningar.

*Lennart Klang & Maria Söderberg
25 oktober 2017*

Guidade visningar och möten innan symposiet

Fyra guidade visningar på Historiska museet, Stockholm, med tema "I silvrets fotspår" den 27/12, 28/12, 4/1 och 21/1 med Maria Söderberg. Vid en visning medverkade även Kenneth Awebro. Visningarna arrangerades av Expedition Nasafjäll i samråd med Historiska museet.

Expedition Nasafjäll arrangerade en guidad visning med lunch i Nasafjäll under påskhelgen 2017. De stora snömängderna i gruvområdet, med 1-2 meter över alla gruvhål, gav deltagarna huvudbry; Hur gick det att bryta malm under sådana förhållanden? Hur bodde man i de enkla stugorna? Gruvepoken framstod som än mer märklig. Foto: Maria Söderberg 15 april 2017.

Lillpite: Nasaleden passerade en gång precis intill Kenneth Awebros och Ann Hörsells gård i Lillpite. Ett antal förberedande möten har under 2017 skett på "Kursh Gård Lillpite" med Kenneth Awebro som värd. Han har skrivit följande under senare tid i Pitebygdens Forskarförenings publikation "Ätt & bygd": "Några bruksknektar från Piteå vid Luleå silververk", 2016 nr 33. Ny forskning har presenterats om kyrkan i Silbojokk och dess skiftande öde och om jordfästa personer i Silbojokk. Ätt & Bygd nr 134 årgång 14 i december 2016 och i nr 136 juni 2017 med titeln "Kyrkan i Silbojokk i Piteå lappmark" behandlar detta ämne. Omkring 160 personer begravdes i Silbojokk vid platsen där smälthyttan etablerades 1635. De absolut flesta som begravdes inom ramen för Svenska kyrkans verksamhet var samer. Foto: Kenneth Awebro 2017.

Nasafjäll Drömmen om silver

**Boliden, Folkets hus
Måndag 13 februari kl. 18.30**

Föreläsning med bilder från Nasafjäll och dess leder. Maria Söderberg, fotograf och stud. historia, berättar om Silvergruvans historia med fokus på 1600-talets stormaktsdrömmar om silverfyndigheter. Beskrivning av Nasaleden som vandringsled från fjäll till kust.

Entré 50 kr. Kaffeservering. Ett samarrangemang mellan Folkets Hus Boliden och Bolidens teater- och musikförening. **FolketsHus Boliden**

Nasaleden – testa ny sträcka!

**Samling: Boliden, Folkets hus
Lördag 10 juni kl. 11.00**

Kort intro med bilder från Nasafjäll och dess leder. Maria Söderberg, fotograf och stud. historia, berättar om Silvergruvans historia med fokus på 1600-talets stormaktsdrömmar om silverfyndigheter. Beskrivning av Nasaleden som vandringsled från fjäll till kust. Vi samöker till Forsbacka och vandrar ca 5-6 km. Den som önskar kan naturligtvis gå längre och kanske ända fram till Skellefteå!

Vi vandrar från Forsbacka på den nya sträckningen. Start kl. 12.00. VÄLKOMMEN!

Ingen avgift. Ta med egen mat och dryck. Ett samarrangemang mellan Folkets Hus Boliden och Bolidens teater- och musikförening. **Skellefteå kommun** **FolketsHus Boliden**

Folkets Hus Boliden har, i samarbete med Skellefteå kommun, genomfört två arrangemang 2017 med föreläsning (55 deltagare) och vandring (11 deltagare). Maria Söderberg höll in introduktion med bildvisning. Sedan 2016 har Skellefteå kommun mer aktivt arbetat med att ställa i ordning leder, däribland Nasaleden som i Västerbotten går mellan Missenträsk och Skellefteå, dock kallas den sista sträckan för Gruvstigen och därefter Mineralleden.

Under sommaren 2016 genomförde Maria Söderberg en kartläggning av den sju mil långa Nasaleden genom Arvidsjaur kommun. I juni 2017 arrangerades två guidade visningar för att bland annat se kavelbroar i myrarna kring Vågträsket och ledmärkningar på tallar i Tjärnheden. På bild Anders Vikström, Skogsstyrelsen, Maria Söderberg och Gunnar Remer, Storberg/Ballastviken. Foto: Annika Lindström 11 juni 2017.

Hur gamla är dessa lämningar? Redan geograf Gunnar Hoppe skrev och berättade om resterna av lederna i Arvidsjaurområdet i sitt arbete på 1940-talet med boken "Vägarna inom Norrbottens län". Foto: Maria Söderberg 19 juni 2017.

Ledmärkningar på tallar i Tjärnheden. Deltagaren Agneta Gustavsson, journalist, och med släktingar som var verksamma på Nasafjäll, deltog. Foto: Maria Söderberg 19 juni 2017.

Arjeplogs kyrka bär flera spår av gruvepoken på 1600-talet. Guidad visning med fokus på Nasafjäll har ägt rum vid tre tillfällen sommaren 2017. Inte minst uppmärksammades porträtten i kyrkan och de skifferhällar som berättar om Ægidius Ottos barn. Mellan åren 1642 till 1659 var bruks- och proviantskrivare Otto engagerad i bergsverksrörelsen. Sommartid bodde han med hustrun Ingeborg Torbjörnsdotter och barnen i Silbojokk, vintertid i Arjeplog. De hade många barn, men fyra dog mycket unga och är begravda i Arjeplog. Deras namn Aegidius, Brita, Johannes och Elisabeth finns inristade i fjällskifferhällar som idag ligger placerade längst fram vid kyrkans altarring. Foto: Maria Söderberg 2017.

DAGAR i LAISDALEN
28 juli–30 juli 2017 se hela programmet här: arjeplognytt.se

Camp Gauto fredag 28 juli 2017 **CAMP GAUTO**

Bildvisning & berättelser med Maria Söderberg

Nasafjällsgruvan ur ett stormaktsperspektiv

Restaurang Camp Gauto håller öppet 18–22. Boka här 0961–280 30 eller välj från À la carte-meny. Föredrag kl. 18.15–18.50 Entré 50 kr.

Arrangör Camp Gauto i samarbete med Magasin Silvervägen

Camp Gauto i Laisdalen arrangerade 28 juli 2017 en historiafton om Nasafjäll. Det blev fullsatt i restaurangen med ett 30-tal i publiken.

31 juli–2 augusti 2017 genomfördes en vandring mellan Nasafjäll och Ruonegårttje / Sädvvåjåvrre. Syftet var att undersöka den 55 km långa ledens status och inte minst jämföra med en vandring sju år tidigare.² Författaren Olivier Truc deltog. Han skriver på en bok där personer med anknytning till händelser vid Nasafjäll ingår. Vandringen bjöd på fantastiska vyer och intressanta historiska platser, men här kunde också noteras dåligt underhållna leder och skyltning. I beaktande av att detta är leder av riksintresse med historisk betydelse är det märkligt att sträckan inte fått något omnämnade i två nya rapporter från Naturvårdsverket. Området ingår i det statliga ledsystemet, som Naturvårdsverket har ett övergripande ansvar för.^{3, 4} Nasaleden har sedan sommaren 2017 markerad sträckning från Avaviken till Skellefteå. Arvidsjaur kommun har ombesörjt leddragningen. Foto: Maria Söderberg 2 augusti 2017. Bilden är tagen 4 km från Guijaure med Stuorsavvun i bakgrunden.

Bild t v från vandringsled Guijaure till Ruonegårttje. Bitvis är det svårt se ledsträckningen. 9,5 km från Nasa i bild t h samsas gamla och nya skyltar med olika distanser angivna. Sommarleden svår att upptäcka, medans vinterleden för skoter är tydlig. Barmarksvandraren kan ha att svårt identifiera den historiskt stenrosmarkerade leden. Foto: Maria Söderberg. Foto: Till h Olivier Truc 1 augusti 2017.

Symposium Vuoggatjålme 11–12 augusti 2017

Vid symposiet gick Kenneth Awebro igenom den historiska bakgrunden och förutsättningarna för gruvsatsningen under stormaktstiden. Han visade även på arkivmaterial från de olika gruvbrytningskedena mellan 1600- och 1900-talet, däribland en karta från år 1770, "Charta Nasafjälls Silfvergrufwor". Foto: Maria Söderberg 11 augusti 2017.

Arkeolog Lena Berg Nilsson föreläste. Hon har tillsammans med arkeologerna Ola Nilsson och Lennart Klang dokumenterat närmare 350 lämningar från gruvhanteringens olika Nasaepoker. Hon har tidigare intresserat sig för en speciell husgrund på Nasafjäll. Den skulle kunna vara lämningar av ett kruthus från den första brytningsperioden på 1630-talet. – Det här är en av de husgrunder som tidigare inte har uppmärksamats. Här är möjligen en torr plats där krut kunde förvaras. Foto: Maria Söderberg 11 augusti 2017.

Nasafjälls gruvor – ett gruvfält blir till

AV KENNETH AWEBRO

Inledning

Silverfyndigheten på Nasafjället ligger uppe på kalfjället, ett par mil från närmaste fjällbjörkskog och på gränsen mellan Sverige och Norge. Bergmästare Georg Grissbach meddelade i april 1635 resultatet av smältningen och proberingen av Nasafjällsmalmen, som hade sänts till Sala för att undersökas. Landshövding Stellan Mörner hade i februari skickat prov av malmen söderut med lappfogden Per Amundsson. Det utvunna silvret skickades sedan till bergsamtet och resultatet ansågs så lovande att en ny bergverksrörelse kunde initieras. Riksrådet Carl Bonde sade att där ”skall vara en sådan ymmighet av malm” och att malmen skulle vara så rik att den kunde brytas utan eld, d.v.s utan tillmakning. Sedan kunde den ”råsmältas” och med detta menas att malmen kunde smältas utan bokning och rostning. Danmarks ambassadör, Peter Wibe, intresserade sig också för fyndigheten. I ett brev den 1 maj 1635 rapporterade han till Köpenhamn om den nya fyndigheten att ”där skall vara funnet ett nytt silverberg uti Lappland, ”så nära den norska gränsen att man kan därifrån kasta en sten till Norge”. Danska anspråk på gruvan framfördes också tämligen omgående.

Ett tiotal olika gruvhål av olika storlek kom att sänkas med början på 1630-talet, men antalet är oklart och innebär naturligtvis avgränsningsproblem. Vid en undersökning som genomfördes 1660, efter brytningens nedläggning, noterades följande gruvor eller vad som kanske kan närmast betecknas som skärpningar: Morgonrödgruvan, Sköngruvan, Falkgruvan, Pfundtgruvan, Drottninggruvan, Kompaniets gruva, Nils-Jonsgruvan och Norrgruvan, samt Rödgruvan vid foten av Nasafjället.

Syfte och källmaterial

Fokus för denna artikel är några nedslag i materialet rörande hur gruvfältet bearbetades i början av den första perioden 1635-1659 och är avsedd som en pilotstudie och illustration av vad som kan åstadkommas med ytterligare fördjupningar i denna mytomspunna gruvverksamhet. Källmaterialet återfinns i bergskollegii och kammarkollegii arkiv samt i länsräkenskaperna och rör sig i de flesta fall om brev från eller till olika ämbetsmän i samband med att bruksrörelsen startade och om räkenskapsmaterial. Åtskilligt har skrivits om Nasafjäll och bruksrörelsen, men gruvorna själva har inte alltid stått i centrum. De olika stadierna i gruvbrytningen är svåra att få riktig kunskap om och materialet är ofta ofullständigt och språkligt otydligt. Namnen på gruvorna skiftade också under åren, vilket gör identifieringen mycket svår.

Vilka arbetade vid gruvan?

Gruvöppningarna täcktes tydligen tidigt, eftersom 1 000 alnar vadmal hade anskaffats 1635, en del användes också till säckar. I augusti samma år rapporterades att ett antal personer hade arbetat vid gruvan i sju veckors tid. De var: Olof Jonsson, Jöns Persson, Joen Stark, Johan Nilsson, Johan Pedersson, Erik Andersson, Anders Larsson, Lars Matsson, Mats Svensson och Per Olofsson. Dessutom fanns ett antal samer: Pål Nilsson, Thomas Amundsson, Lars Nilsson, Thomas Fjärdingsman, Anund Sjulsson och Anders Nilsson. Samtliga avlönades med nio daler kmt eller åtta öre/dag och det sägs uttryckligen att samerna fick lika mycket betalt som de svenska arbetarna. Dessutom finns ett dokument där samtliga kvitterar sin lön med sina bomärken och där finns samerna med på samma sätt som de svenska arbetarna. Tiden därefter och fram till den 25 november 1635 fanns endast Jöns Persson, Joen Stark, Johan Andersson och Anders Eriksson samt tre samer vid gruvfältet. De avlöstes senare från den 10 december 1635 av en ett annat arbetslag, där de tyska arbetarna ingick. Följande personer arbetade sedan ett halvt år: gruvfogden Hans Bäck, bruksskrivaren Erik Svensson, Hans Köhler, smeden Jacob Pfundt, Anders Eriksson, Kohlare och bergsällarna Julius Lambertus, Christian Mansfelder, Christian Kiksfelder, Anders Bach, Anders Kielingh, Anders Senken, Daniel Remmart, Conrad Miechel, Casper Löwen, Zackarias Bälgemakare, Jon Michelsson Murmästare, Julius Husten. Till detta kommer renfogden Nils Jonsson och malmföraren Per Olofsson. Ibland fanns tydligen även ”lappkonan Lucia där” och svarade antagligen för mathållningen. I en annan handling står hennes fullständiga namn – nämligen Lucretia Gunnarsdotter. Hans Köhlers hustru finns också ibland med på avlöningslistan, möjligen som kokerska, men då kanske mest i Silbojokk.

Arbeten 1636

I början av januari 1636 sade Stellan Mörner att arbetsfolket inte hade kunnat komma till gruvan, på grund av den myckna snön och det dåliga föret och först i december 1635 hade de kunnat göra sin resa till fjälls. Han beklagade också att han inte hade kunnat ordna de två skeppund stål som behövdes. En kort tid därefter och in på det nya året reste Mörner själv till hyttan med proviant och kunde i slutet av februari berätta att efter fem veckors arbete hade gruvan ändå inte avsänkts mer än en famn. Silverstrecket var en och en halv aln brett och hade tämligen god malm, men var på båda sidorna blandad med kopparkis. Drygt 440 famnar från själva gruvan fanns en god malmfyndighet som nu hade börjat bearbetas. Nu behövdes 20 järnsläggor, åtta knoster och 60 järnskovlar. Märkligt nog finns ett brev från gruvfogden Hans Beck och bruksskrivaren Lars Svensson Lundblad från 14 april 1636, antagligen skrivet på Nasafjäll. De berättade att de på fyra månader hade sänkt gruvan två och en halv famn, och de förväntade sig att gruvfältet skulle bli en stadig brytning, dessutom syntes i branten tydligen malmen i drygt fyra famnars längd. De kunde också berätta att de med en tunna krut kunde uträtta lika mycket som om de hade använt 400-500 stavrum ved för tillmakning och till detta datum hade de fått 300 tunnor malm.

Det är tydligt att arbetsfolkets insatser noterades på högsta ort i Stockholm. Riksrådet och riksskattmästaren Carl Bonde uppmärksammade dem på ett väldigt påtagligt sätt. Till Nasafjäll skickades 2 ½ om brännvin att utdelas bland arbetsfolket. Sedan fick de tobak till ett värde av 12 riksdaler. De tyska bergsällarna fick också särskilda gåvor, nämligen 20 alnar spanskt kläde och fem par skottiska strumpor. Gåvorna till de tyska arbetarna hade ett värde av 60 riksdaler.

Lappfogden Olof Jonsson sade i april 1636 att malmen ”visade sig i stor myckenhet” och då hade levererats en tunna krut. Under vintern hade samlats en stor mängd malm genom skjutande och sprängande, men för att kunna föra malmen till hyttan krävdes både pengar och renar. Det tyska arbetsfolket hade enligt Jonsson i juni 1636 arbetat hårt under vintern och en stor mängd malm fanns nu i förråd – det uppges vara 241 tunnor. Den malm som upptogs av Jonsson 1635 hade däremot transporterats till hyttan för att smältas.

Snart kom dock en oroande rapport. I augusti 1636 rapporterades att gruvfogden Hans Beck hade dött den 25 juli, liksom åtskilliga andra tyska arbetare vid olika tider. Mörner sade i september att fem tyskar hade dött och endast två var kvar i livet och på Nasafjäll av tio. Dessutom låg någon tysk nu sjuk i Piteå. Kort därefter dog också Anders Larsson Kohlare och sammantaget gav det en stor brist på arbetskraft. Gruvfogdens lik fördes till lappkyrkan och begravdes på kyrkogården där. Inte mindre än åtta samer åtgick för att transportera liket den 16 juli, vilket tyder på att de bar den avlidna gruvfogden. Annars begravdes tyskarna på Nasafjäll lite vid sidan av själva gruvan. Någon vecka senare skjutsade sex samer två sjuka gruvarbetare från Nasafjäll.

Försök gjordes att tinga några samer för gruvarbete, men det föll inte väl ut, eftersom de enligt egen utsago och för att citera lappfogden Jonsson ”de inte var vana att arbeta varje dag”. Tyskarna ansågs inte ha kunnat uthärda arbetet på gruvfältet och Stellan Mörner menade att tyskarna inte tålde den fukt och dimma som fanns i lappmarken. Hans Beck var dock tydligen sjuklig redan innan ankomsten och hans avresa från Lövåsen hade därför blivit fördröjd.

Lappfogden rekryterade nu år 1636 tjugo svenska arbetskarlar och satte en av dem vid namn Nils Joensson till förman. Kvar vid silververket fanns flera personer av tyskt ursprung som skulle komma att tillbringa många år i lappmarken, exempelvis Hans Köhler och Jacob Pfundt, de tog aktiv del i kommande verksamhet, vilket också framgår av deras bevarade skrivelser. Dessa personer arbetade i huvudsak sju eller nio veckor. De kvitterade enskilt ut sina löner och undertecknade dem med bomärke eller ibland egenhändigt underskrivet. Pfundt och Köhler använde ibland sigillstamper och lacksigill, med borgerliga vapensköldar. Denna nya arbetsstyrka innehöll också borgare från Piteå stad, men många kom också från Luleå socken.

Fortsättning 1637–1639

Ambitionerna – och förhoppningarna – var stora från början. I den preliminära stat som finns från 1637 talades det om att det behövdes fem hållställen på vägen från kusten till Silbojokk, dessa håll skulle bemannas med sex samer och 50 renar för varje byte. Totalt skulle 24 samer knytas till bruksrörelsen och 600 renar – dessa skulle också sköta transporterna till gruvan. Vid gruvfältet skulle det finnas en gruvfogde, en smed, 15 bergsällar, en kokerska och en piga. Utfallet blev annorlunda och enligt en annan stat – antagligen för 1637 – skulle vid gruvan finnas en gruvfogde, fyra bergsällar, åtta gruvdrängar och fyra handvindsdrängar. De sistnämnda hade antagligen främst i uppdrag att tömma vatten från gruvorna och vinscha upp det som brutits och det skaffades också en försvarlig mängd gruvlinor. En bergsälle vid namn Casper Löwen utnämndes till underfogde, men det är oklart om det var vid gruvan. Arbetsstyrkan där skulle varje månad avlönas med 30 dr kmt kontant, tio tunnor spannmål, sex fjärdingar humle, fyra lispund smör och åtta lispund lax.

En intressant detalj kan möjligen vara att det inte bara var silver som intresserade.

År 1637 berättade lappfogden Olof Jonsson att han skickade några pärlor som hade hittats under sommaren 1636 till Carl Bonde. Upptäckten av Nasafjäll gjordes några år tidigare av en pärlsökare och diamantbrytare – svenska diamanter var ett annat namn för bergkristall. En finne vid namn Hindrik Månsson skickades till Stockholm med ett antal pärlor. Samtidigt kunde Jonsson rapportera att det hade påträffats ett malmstreck tre mil från hyttan och att det vid gruvan nu låg en ansevärd mängd malm. Några belöningar delades också ut till personer som hade uppvisat möjliga malmfyndigheter.

Några månader senare berättade Jonsson att det nu låg 233 tunnor malm i Silbojokk som inte kunde smältas detta år och här finns också en uppgift om totalmängden uppbruten malm sedan gruvan togs upp – det anges vara 417 tunnor rensovråd malm. Den 18 november 1637 fick den nyutnämnde bergmästaren Hans Philip Lybecker brev om att Piteåborgarnas uppbrutna malm skulle levereras till kronan och då betalas med fem riksdaler tunnans ren malm. Sedermera kom den summan att stiga till sex riksdaler. År 1637 ersattes borgerskapet med 358 riksdaler och året därpå 232 riksdaler för ren silvermalm levererad vid hyttan i Silbojokk, men själva sluträkningarna upprättades tydligen inte förrän 1641.

År 1637 levererade följande personer malm och mängden redovisas här nedan i tunnor och fjärdingar ren malm; Borgmästare Efvert Eriksson 4.6, Hans Jöransson, Luleå socken, 8.2, lappfogden Olof Jonsson, 17.2, Mårten Olofsson, 4 fjärdingar, kyrkoherde Johan Hossius, 4.6, Johan Andersson, Lillpite 2.2. Till detta kommer ytterligare leveranser samma år av Jöran Johansson, Lillpite, 3, Anders Olofsson, 3, Erik Jonsson, 3, Hans Köhler, 2.6, Anders Eriksson, 3, Olof Jonsson, Pitholm, 3. Tillsammans levererade de 59 tunnor och 6 fjärdingar, och ersattes alltså med 358 riksdaler. I dessa summor ingår malm från år 1636, även om den inte här har kunnat särredovisas.

Leveranserna 1638 fördelade sig på följande personer (*där det står tunna och fjärding innan namn och det betyder att de två siffrorna avser X tunna Y fjärding 1 3/4 menas en tunna och 3 tre fjärdedels fjärding*): Borgmästare Efvert Eriksson, Piteå, 4, lappfogden Olof Jonsson, Piteå, 2. 7 1/8, Hans Larsson, Luleå socken, 3. 5, Mårten Olofsson, Piteå, 1 3/4, herr Sven 1. 3/4, Johan Andersson, Lillpite, 1. 3/4, borgaren Torfast, Piteå, 1, 3/4, befallningsman Carl Carlsson 3, 5 3/4, Jöran Johansson, Lillpite 1. 1 1/2, Anders Olofsson, Piteå, 1. 6 1/2, Erik Jonsson, Piteå, 7 1/2 fjärdingar, landshövding Stellan Mörner, 5, Hans Köhler, 3, Jacob Pfundt, 1. 4, Anders Eriksson, Piteå, 1. 3/4, smeden Jon Persson, 7 3/4 fjärdingar, Olof Jonsson, Piteå, 1. 6 1/4, Lars Jonsson, Piteå, 1, Olof Olofsson, Piteå, 1. 1/4. Detta tillsammans skulle ge 39 tunnor 1 1/4 fjärding malm till ett inköpsvärde av 232 riksdaler. Detta visar att malmleveranserna representerade ett icke föraktligt värde för borgerskapet. Riksdalern (rdr) behöll sitt värde under hela tiden och fram till sent 1800-tal, dvs silvervikten var alltid 25,5 g.

År 1639 lät borgarna själva smälta sin malm och det bör ha varit den som transporterades ned föregående år och fick då 40 lödiga marker och 12 lod silver.

I augusti 1638 sade bergmästaren Hans Philip Lybecker att Stora gruvan nu var omkring åtta famnar djup och hade avsänts sedan vintern, men nu fanns ingen malm på botten, bara kis, svart blände och kvarts. Nu hade arbete påbörjats på Nya gruvan och möjligen ytterligare en ”ovanpå” berget. Bergmästaren berättar i ett brev i september 1638 att han hade för några dagar sedan varit på Nasafjäll. I den Stora gruvan tändes några luntor och sändes utför berget och där blottades mer malm, men nere på botten fanns inget annat än nästan ren kis och svart berg. Den nya stora rymningen som gjordes i juli månad när Johan Berndes var där hade nu bearbetats i två och en halv månad och var 3,5 famnar djup och det streck som

bearbetades överst på berget var tio famnar långt och där bearbetades fyra eller fem ställen, samtliga i den fasta stenklippan. Den Lilla gruvan nederst på berget hade bearbetats under den korta sommaren och mycket gråberg hade frigjorts. Malmen försvann på två famnars djup och endast kvarts återstod.

Storgruvans malmgång var 1638 omkring 40 famnar lång. Ovanför Storgruvan hade bergmästaren låtit avrymma en plats som nu var en famn djup och där påträffades strax malm och den var nu den gruva som gav bäst malm. I Borgargruvan arbetade nu varje dag enligt bergmästaren en del av borgerskapet, även om de slet mycket ont på grund av snö och frost, mest på grund av att deras hus över gruvan inte var i bästa skick. Lybecker säger den 20 september 1638 att malmtillgången i Storgruvans södra vägg hade förbättrats och i oktober 1638 rapporterade Jonsson på samma sätt att det en tid hade varit någon brist på malm, men att situationen nu hade förbättrats.

Mat och dryck

Allt kanske inte bara var hårt arbete på Nasafjäll och brännvin behövdes eller ansågs nödvändigt. I november 1635 skickades två om brännvin upp med arbetsfolket och samtidigt inköptes för brukets behov tre brännvinspannor och 20 tunnor spannmål och humle, så öltillverkning planerades antagligen också. Proviantförsörjningen den första tiden var av betydande omfattning och i juni 1635 hade 508 tunnor spannmål skickats upp, 68 lispund smör, nio skålpund humle, 498 lispund kött och torr fisk, 15 tunnor strömming och ytterligare några mindre partier av annat, exempelvis talg. Under perioden september 1635 till maj 1636 åtgick 160 tunnor spannmål, 40 lispund smör, 215 lispund kött och torr fisk, 19 skålpund humle och fem tunnor strömming. Den individuella ersättningen kan också beräknas. I februari fick en bergsälle i kost en tunna spannmål, fyra marker smör, tre marker salt, tio marker kött och lika mycket lax och strömming. Om detta var tillräckligt

Sjöarna Storavan, Uddjaure och Hornavan (här med båt) från bergmästare Hans Lybeckers karta från 1640. Originalen finns i Riksarkivet.

för det hårda arbetet är svårt att säga, men inga direkta klagomål på otillräcklig kosthållning har noterats.

I samband med gränstvisten med Danmark och kommissionens vistelse där införskaffades sådant som skulle underlätta livet där – och inte minst viktigt förmå samerna att visa var riksgränsen gick. Det behövdes både mat och dryck. I räkenskaperna upptas detta mycket ordentligt. Där återfinns för detta tillfälle 27 tunnor spannmål, minst tre skålpund humle, 19 lispund smör, 13 lispund lax, fem tunnor salt, 21 lispund kött och nio lispund torr fisk. Kommissarierna – och kanske några andra också – drack ett om spanskt vin och lika mycket brännvin. För att traktera samerna skaffades fem oxehuvuden brännvin, alltså med nutida mått betydligt över 1000 liter brännvin som delades ut till samerna), 12 lispund tobak, 50 dussin tobakspipor och 16 alnar lärft. Intressant är att livsmedlen kostade 135 daler, kommissariernas respengar 739 daler, vin och brännvin 120 daler, medan utgifterna för att hålla samerna på gott humör med ovanstående och kanske få önskat resultat uppgick till 1517 daler – en mycket hög summa och den absolut största utgiften för kommissionen. Det inköptes också åtta kaggas för brännvinet. Kanske innebar besöket också vissa dramatiska händelser. En häst störtade under resan och det blev naturligtvis en utgift. En same vid namn Lars Jacobsson förlorade två renar och fick ersättning för detta. Det fanns också en präst herr Hans Byrelius och hans tjänster behövdes säkert.

Ny kunskap från arkiven

Såsom visats i denna artikel kan arkivstudier förtydliga vår syn på gruvarbetet på fjället och arbetsfolkets villkor. Verksamheten styrdes direkt från Stockholm med hjälp av ett fåtal lokala tjänstemän och tydligen mycket effektivt, om man beaktar avstånd, klimat och andra naturliga omständigheter. Mängden malm som upptogs de första åren – nästan exakt på tunnans – liksom arbetsstyrkan de skilda åren, både till namn och verksamhet, kan klargöras. Deltagandet i gruvbrytningen innebar stora pengar för borgarna i Piteå stad. Intressant är att namnen på de tyska bergsarbetarna nu har kunnat klarläggas och att deras villkor var förhållandevis goda – om man bortser från det hårda livet på kalfjället. Deras arbete uppskattades på högsta ort, vilket också gäller för de övriga arbetarna som avlönades regelbundet. Arbetarna förefaller ha behandlats väl. Även samernas ersättningar betalades ut enligt överenskommelse.

Märklig är den stora konsumtionen av vin och brännvin som skedde på fjället – särskilt i samband med kommissionens besök där och överläggningarna med den danska statens utsända representanter. ○

Fakta: Mått är mycket svårt att ange exakt och ändras över tid, men detta kan gälla vid denna tid:

- 1 famn = 1,78 meter
- 1 aln = 0,59 meter
- 1 kanna = 2,6 liter
- 1 skeppund = 170 kg
- 1 skeppund = 20 lispund
- 1 lispund = 425 gram
- 1 om = 157 liter
- 1 oxehuvud = 250 liter
- 1 lod = 13,29 g
- 1 mark (16 lod) = 210,6 g
- 1 tunna = 125,6 liter

Behövs arkeologi på Nasafjäll? Vet man inte redan tillräckligt om platsen?

AV LENNART KLANG

Silvergruvornas betydelse

Nasafjälls silvergruvor är en speciell plats som kan berätta mycket om svenska drömmar under 1600-talet och vad som blivit med dessa drömmar. Kort sagt drömde man om rikedomar i form av silver som kunde utvinnas i fjällvärlden och bidra till statskassan. Så mycket silver blev det nu inte, men Nasafjäll blev starten på andra betydligt mer betydelsefulla investeringar och konsekvenser för landet.

Det viktigaste torde vara att gruvverksamheten på Nasafjäll blev den konkreta starten på den jordbrukskolonisation av övre Norrlands inland (man behövde ju mat och hästar för transporter) som ledde till gårdar, byar, vägar, differentierat näringsliv och samhällen som t.ex. Arjeplog. Inom gruvnäringen i fjällen var Nasafjäll dessutom starten på vad som skulle komma att bli den ekonomiskt mycket betydelsefulla malmbrytningen i norr. Exportvärdet av malm med LKAB i Kiruna, som det mest kända exemplet, har betytt mycket för samhälls- och välfärdsutvecklingen i landet. Till det kommer att gruvteknologin tog ett viktigt steg på Nasafjäll. Detta var den första gruvan i landet som bröts med krutsprängning. En smedja på platsen krävdes då för att borrarstålet, som behövdes för att borra hål för krutet, hela tiden behövde skärpas. Innan gruvdriften på Nasafjäll på 1630-talet bearbetades gruvor i landet enbart med andra metoder. Dessa var tillmakning och kallkilning.

Dessutom kom gruvdriften och bebyggelseutvecklingen att påverka den samiska kultur och renskötsel som dittills hade kännetecknat Norrlands inland. Alltså, kort och gott: Det var på Nasafjäll ”allt” började som kommit att präglade det Norrlands inland, som de allra flesta i dag uppfattar som kännetecknande för bebyggelsen och bebyggelseutvecklingen i denna landsdel. Om man skulle lista de viktigaste platserna för Sveriges historia och utveckling till välfärdsstat intar Nasafjäll med all sannolikhet en given plats. Exempel på andra viktiga platser där någonting avgörande för vår historia inleddes är exempelvis Mora (varifrån man hämtade Gustav Vasa som räknas som riksbyggare), Ratan (efter ”affären” med ryssarna där har vi haft fred i landet sedan 1809) och Göteborg (varifrån man seglade med ostindiefarare av stor betydelse för handelsutbyte med omvärlden). Arkeologiskt brukar man anse Birka (dit aposteln/biskopen Ansgar ska ha anlåtit för att inleda kristendomens införande i Sverige), Uppsala högar, regalskeppet Vasa och någon mer plats särskilt viktig.

Nasa silvergruvor kvalar in som en plats med avgörande betydelse för den fortsatta samhällsutvecklingen, trots att denna plats, till skillnad från de övriga, är mindre känd för den breda allmänheten.

Vad vi vet och inte vet

Det har skrivits flera böcker om Nasafjäll. Janrik Bromés bok från 1923 *Nasafjäll, ett norrländskt silververks historia*⁵ är en klassiker, och efterföljare har kunnat komplettera på olika sätt med nya aspekter. Så gott som allt som skrivits är baserat på vad arkiven och traditioner har berättat. Arkiven berättar om när, hur, med vilka metoder, med vilken bemanning och med vilka resultat gruvorna bröts och malmen forslades vidare. Traditioner berättar om samernas umbäranden och bestraffningar om man inte lydde överheten. De flesta som skrivit böcker om Nasafjäll har också varit på platsen, sett hur det ser ut och även upptäckt specifika lämningar efter bland annat byggnader av olika slag. Kenneth Awebro är en av dessa som gjort viktiga iakttagelser på platsen. T.ex. identifierade han och Lars Hedlund lämningar efter en anläggning, ”bokverket”, från 1640-talet där malmen bokades (krossades).⁶ Sådana anläggningar fanns på flera platser med gruvdrift eller smälthyttor i landet, men nästan inga är välbevarade till våra dagar, inte ens som lämningar efter nedlagd verksamhet. Troligen är bokverkslämningarna på Nasafjäll unika i landet.

Mot bakgrund av det aktuella kunskapsläget kan man med fog undra om vi inte vet allt av betydelse om gruvorna på Nasafjäll och att det är marknadsföring som behövs för att få allmänheten att inse och förstå platsens betydelse samt locka besökare. Jo, marknadsföring behövs, och när man lockat besökare till platsen inställer sig frågan: Ska man där ta del av hur det var på 1600-talet och övriga malmbrytningsperioder eller ska man ta del av vad man faktiskt kan se på platsen?

Svaret är såklart både och. Man kan konstatera att det finns mycket att sakligt berätta om hur det var förr och att det finns mycket att se, men – vad är det egentligen som man ser på Nasafjäll? Är det gruvor, husgrunder och andra lämningar från pionjärverksamheten 1600-talet? Eller är det påverkan under 1900-talet då det faktiskt förekom försök att återutvinna malm på Nasafjäll? Eller andra mellanliggande perioder med gruvdriftsförsök under 1700- och 1800-talen? Det är som svar på frågan vad som finns att se som arkeologin kommer in i bilden. Berättande om hur det var på 1600-talet kan göras var som helst, på museer och i föreläsningssalar, men att identifiera och visa vad som finns bevarat bland alla stenhögar och gruvhål, det görs bäst på platsen med hjälp av arkeologisk metodik.

Olika sorters arkeologi

Arkeologi är läran om det urgamla, om forntiden, ursprungligen läran om tider som saknar skriven text att lära av. Men arkeologi är numera ett mer komplicerat begrepp än så. Det finns helt enkelt olika sorters arkeologi. T.ex. är fyndet av regalskeppet Vasa ett exempel på marin-arkeologi, d.v.s. en arkeologi som här i det exemplet handlar om 1600-talet under vattenytan. Man talar i dag också om historisk arkeologi och till och med om samtidsarkeologi. Vad man ofta menar är att arkeologi är en metod, att man med hjälp av lämningar i marken (eller i havet) tar reda på vad de berättar. Medvetenheten om att skriva källor inte alltid berättar precis som det var, att de kan vara förskönande, förklenande eller tjäna andra syften som var viktiga för den som höll i pennan eller den som kommenderade en skrivare att hålla i den, har lett till att arkeologi från tider när skriftliga källor finns egentligen framstår som nödvändig för en så korrekt tolkning som möjligt av historiska skeenden.

Till det kommer att det finns olika sorters arkeologi rent metodiskt. De flesta associerar nog arkeologi med utgrävningar, att man gräver fram föremål ur marken; skelett, mynt,

andra skatter eller kanske huskonstruktioner från förhistorisk tid med stolphål som inte syns förrän man gräver i marken. Men det finns flera sätt att ”gräva”, t.ex. brukar man ju tala om ”grävande” journalister – som avslöjar ”falska nyheter” eller något som skriftliga källor försöker dölja.

Den arkeologi som främst behövs på Nasafjäll handlar inte om utgrävningar, den handlar om en dokumentation av vad som finns på marken. Den handlar alltså inte heller om undersökningar nere i gruvgångarna under marken – sådana kanske skulle kunna vara intressanta men i så fall i ett senare skede. Nej, det som i första hand behövs är en arkeologi som handlar om att ”läsa” och dokumentera alla tecken som finns att avläsa och är bevarade på platsen, en arkeologi som i ett första steg utförs som okulär granskning, analys och tolkning av alla de komponenter som förekommer i området. I ett andra steg, när man har en överblick, bör selektiva grävinsatser övervägas i syfte att besvara sådana specifika frågor som den okulära granskningen och tolkningen ger upphov till.

Ett par illustrationer till behovet att avläsa, dokumentera, granska, analysera, tolka och sammanställa de komponenter som förekommer på Nasafjäll är att Riksantikvarieämbetets nationella fornminnesregister omnämner ett 10-tal lämningar på Nasafjäll, att den beskrivning som motiverar att området utsetts till riksintresse för kulturmiljövården i Sverige omnämner ett 20-tal lämningar och att en förstudie som gjorts inom ramen för Expedition Nasafjäll åren 2015-2016 omnämner ca 350 lämningar av betydelse för kunskapen om platsen!⁷ Förstudiens syfte var att konkret påvisa vad som behöver dokumenteras. Det som nu återstår är att göra det.

Behövlig arkeologi på Nasafjäll

Man kan fråga sig varför denna unika plats, utsedd till riksintresse för kulturmiljövården, inte tidigare har dokumenterats med avseende på vilka lämningar som finns. Svaret knyter troligen an till ovanstående resonemang om att det finns olika sorters arkeologi – och därmed olika sorters arkeologer. Nästan alla arkeologer i landet saknar erfarenhet och kunskap om gruvor från historisk tid på kalvfjället. Det vanliga är att det finns kunskap om hur man utför utgrävningar av gravar, förhistoriska boplatser och andra traditionella fornminnestyper (härdar, husgrunder etc.), hur man dokumenterar och t.ex. C14-daterar sådana lämningar. Arkeologer som besöker Nasafjäll ser såklart att här finns gruvor, husgrunder och annat som omnämns i böcker av Bromé, Awebro och andra, men steget till att göra en kvalificerad arkeologisk dokumentation är ganska långt – de flesta vet knappast vilka iakttagelser som bör göras av betydelse för dokumentation, datering etc.

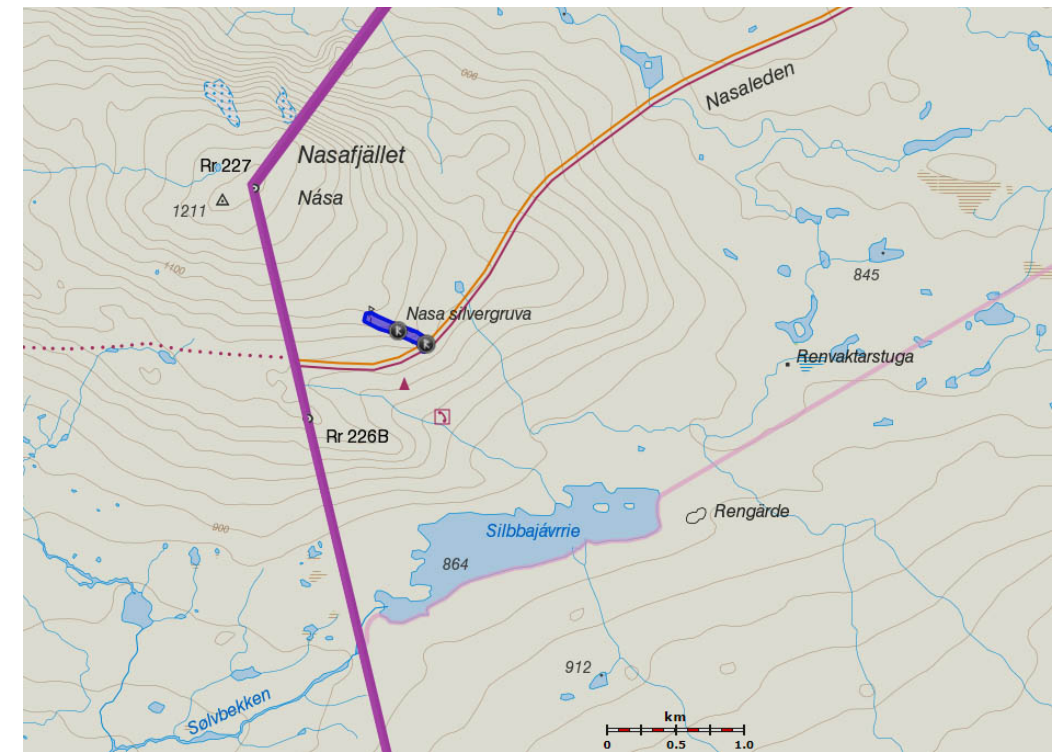
Det är alltså inte en allmänt tillämpad arkeologi som behövs på Nasafjäll. Det viktiga är att arkeologer med specialkunskaper av betydelse för att avläsa, dokumentera, granska, analysera och tolka lämningarna av det slag som finns här utför den sorts arkeologi som platsen förtjänar. Inom Expedition Nasafjäll finns en grupp sådana arkeologer, vi som utfört ovan nämnda förstudie, och som nu behöver fortsätta i ett projekt för att genomföra och slutföra den arkeologi som inletts i förstudien.

Det ska här även framhållas att den arkeologi som behövs på Nasafjäll även bör ha ett samarbete med historiker som har speciella kunskaper om historisk gruvdrift i subarktiska miljöer. En beprövad metodik för att växelvis samverka mellan ämnena i miljöer av aktuellt slag finns⁸ och bör tillämpas på Nasafjäll för bästa möjliga resultat.

Svaren på de inledande frågorna om arkeologi behövs på Nasafjäll eller om man egent-

ligen redan vet tillräckligt om platsen bör besvaras med utgångspunkt i att ingen annan fornlämningsplats finns i Sverige som haft sådan stor betydelse för landets historia och som saknar en sådan arkeologisk dokumentation vilket nästan alla andra kända fornlämningsplatser i landet har.

Svaren blir då att: Ja, en arkeologisk dokumentation behövs om Nasafjäll av arkeologer med specialkunskaper om historisk gruvdrift och lämningar efter sådana. Nej, man vet inte redan allt av betydelse om gruvdriften på Nasafjäll, i själva verket saknas grundläggande sakkunskap om vad som finns bevarat efter alla händelser som de skriftliga källorna och böckerna berättar om, d.v.s. vad man faktiskt kan se när man vandrar runt på platsen. ○

Nasa silvergruva ligger ca 1 000–1100 m ö.h. mitt på den Skandinaviska fjällkedjans vattendelare. Bäckan något öster om gruvorna (där för övrigt bokverket låg) slingrar sig förbi en rensvaktarstuga. Därifrån rinner den vidare mot norr (ofullständigt redovisat i denna kartskala) och sedan österut och mot sydost genom Sverige i Laisälven och Vindelälven. Bäckan något väster om gruvorna rinner ner till Silbbajávrrie (Silversjön), som avvattnas västerut genom Norge. Mitt på vattendelaren nere vid sjön ligger ett rengärde och 1 km nordost därom rensvaktarstugan, som tillhör Svaipa sameby. Karta: Riksantikvarieämbetets fornminnesinformationssystem, FMIS, bakgrundskarta © Lantmäteriet.

Riksrosen 227 på krönpartiet av Nasafjäll ca 1 km nordväst om Nasa silvergruvor är gräns mellan Sverige och Norge. I mitten en upprest sten med inristat årtal 1769. Riksrosen ligger ca 1 200 m över havet och är inte registrerat i FMIS. Foto: Lennart Klang 2017.

Nasa silvergruvor – en nyckellokal för tolkningen av det gruvhistoriska kulturarvet

AV LENA BERG NILSSON

Nasa silvergruvor som forskningsobjekt

Ett av de forskningsområden som lyfts fram i Landskapsarkeologernas forskningsprogram är bergshistoria och metallhantering – och inte minst gruvor. En fokusfråga är att studera hur lämningar i terrängen förhåller sig till skriftliga källor om samma lämningar. En annan är att koppla ihop hanteringen med den samtida bebyggelseutvecklingen. Det görs bl.a. genom att i fornlämningsstrukturer och historiska källor utläsa hur kolonisation, välstånd och metallutvinningsprojekt, ibland överoptimistiska, samspelar och ger olika landsdelar karaktär, från Skåne via Bergslagen till fjällområden i Lappland.⁹

Det råder onekligen inte direkt någon brist på övergivna gruvor i Sverige. Åtminstone runt 10 000 övergivna gruvhål är kända, varav drygt 1 100 i norrlandsläna. En del som solitärer, andra samlade i gruvområden eller gruvfält. Några utgörs av grunda dagbrott, vid andra har brytningen skett på djupet under jord. Vissa är brutna endast under en mycket kort tid, vid vissa har gruvbrytningen istället lång kontinuitet. Varför är då just Nasa silvergruvor så intressanta ur forskningssynpunkt, när det nu finns så många andra gamla gruvor att studera?

En av anledningarna är de väl avgränsade brytningsperioderna i kombination med det omfattande historiska källmaterialet. Detta ger mycket goda möjligheter att avläsa gruvlämningarnas funktioner och relativa kronologi, men det finns också andra aspekter med Nasa silvergruvor som gör området än väsentligare ur forskningssynpunkt.

Nasafjäll. Vid stenruinen är det möjligt att resterna från kruthuset från 1600-talet finns. Foto: Lena Berg Nilsson 13 augusti 2017.

En av dessa aspekter är att det för att nå förståelse för gruvarbetet genom de fysiska lämningarna är nödvändigt att så många som möjligt av de olika komponenterna från gruvhanterings olika moment kan observeras. Vid Nasafjäll är detta helhetsperspektiv, till stor del tack vare läget över trädgränsen, möjligt på ett väsensskilt sätt från vid samtida gruvmiljöer i till exempel Bergslagsskogarna. Genom de arkeologiska fältinventeringar som genomförts vid Nasafjäll 2015 och 2016 har ca 350 lämningar identifierats, bl.a. i form av förutom gruvhål, prospekteringar och varp även husgrunder¹⁰.

Nasa silvergruvor – ett tydligt exempel på tekniköverföring under 1600-talet

En annan anledning till att gruvmiljön på Nasafjäll har en så hög vetenskaplig potential beträffande kunskapen om äldre gruvbrytning, är till stor del beroende på otillgängligheten, klimatet och gruvornas utsatta läge på kalfjället. Dessa svåra förhållanden innebar speciella utmaningar och lösningar, såväl tekniskt som organisatoriskt, framförallt vad gällde transporter av malm, personal, proviant och andra förnödenheter.

Läget på kalfjället och transportsvårigheterna innebar också att det var stor brist på tillmakningsved. Detta i sin tur gör dock Nasa silvergruvor till ett mycket tydligt exempel på de intensiva kontakterna och tekniköverföringen mellan kontinenten och Sverige under 1600-talet. Det första belägget för krutsprängning i gruvor på kontinenten är från Chemnitz i Tyskland år 1627, varifrån bruket spred sig vidare till Böhmen och Harz¹¹. Redan mindre än tio år senare, år 1635, vet vi att krut användes vid gruvbrytningen på Nasafjäll. Nasa silvergruvor blev därigenom det första gruvområde i Sverige där krut kom att användas.

Med krutet kom också ett behov av en ny typ av byggnad vid gruvområdena – särskilda kruthus. Kruthuset grävdes med fördel ned i marken, som jordkällare, men där nedgrävning inte var möjligt byggdes de med tjocka väggar och/eller vallar ikring. Detta för att sprängverkan skulle riktas uppåt vid en eventuell olycka. Även vid Nasafjäll fanns ett kruthus. År 1660 besökte Christer Lilliecrona Nasafjäll och han nämner i sin rapport till bergskollegium kruthuset på Nasafjäll som ”en av sten sammanlagd bod”.^{12, 13}

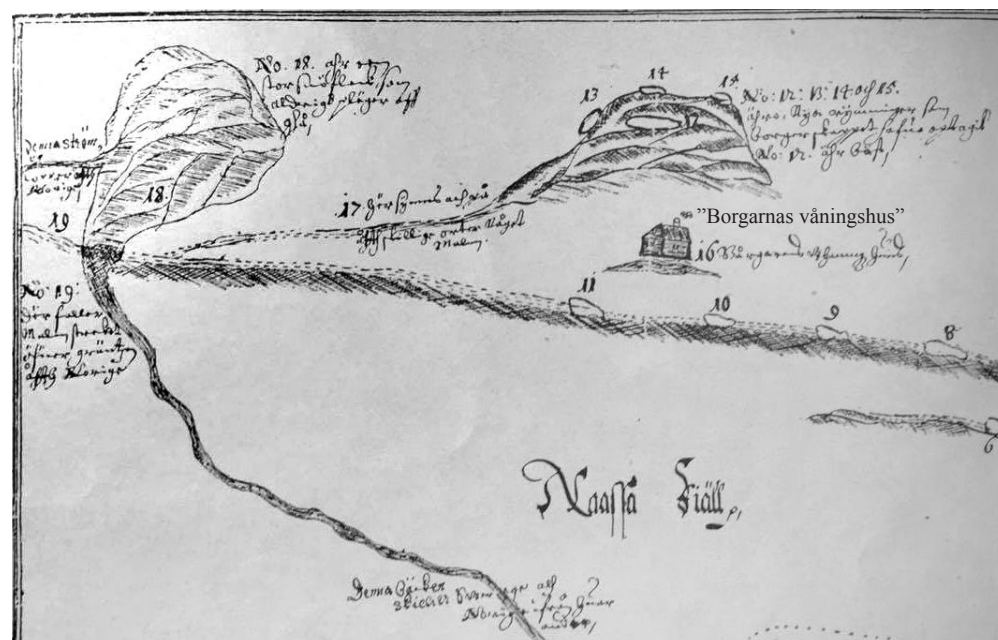

En ovanlig husgrund med tjocka stenvallar, belägen drygt 150 meter väster om Överbergskullen. Foto: Maria Söderberg 31 augusti 2017.

I ljuset av detta kan en särskilt forskningsintressant lämning vid Nasa silvergruvor nämnas. Det är en ovanlig husgrund med tjocka stenvallar, belägen drygt 150 meter väster om Överbergskullen. Den är delvis nedsprängd i berget, vinkelbyggd, förefaller sakna eldstad och har egenskaper som gör att den tolkas som hörande till ett äldre tidsskikt och inte till senare Nasafjällsepoker. En arbetshypotes är att detta är resterna efter 1600-talets kruthus på Nasafjäll. Det skulle kunna förklara såväl konstruktionsdetaljerna, som det stora avståndet till gruvorna. Det som komplicerar, och möjligen talar emot denna hypotes är att det är byggt i vinkel vilket åtminstone hittills är svårförklarligt om det skulle vara lämningar efter ett kruthus. Det är dock inte otänkbart att byggnaden har haft fler samtida funktioner eller, mer troligt, att kruthuset byggts till i vinkel under en senare brytningsperiod då dess funktion kan ha ändrats.

Vid stjärnan till vänster: Kruthus? Karta © Lantmäteriet, bearbetad av Lena Berg Nilsson.

Bergmästare Hans Lybeckers karta från 1640. Detalj av kartans övre vänstra del. På 1640 års karta över Nasafjäll är t ex "Borgarnas våningshus" markerat som nr 16. Om detta våningshus verkligen uppfördes på Nasafjäll eller om det endast fanns på planeringsstadiet är inte känt. Fysiska lämningar som kan kopplas till denna byggnad har heller inte ännu kunnat identifieras i fält. Originalen finns i Riksarkivet.

Nyckellokal för tolkningen av det gruvhistoriska kulturarvet i Sverige

Gruvornas isolerade läge gör också att en mängd byggnader med olika funktioner funnits inom ett tämligen avgränsat geografiskt område, till skillnad från vid många andra gruvområden. Förutom bokverket och det eventuella kruthuset som nämnts ovan har därför byggnaderna vid Nasa silvergruvor, såsom kapellet, prästens hus, gruvstugorna, "borgarnas våningshus" och stall – som enligt historiska källor funnits på Nasafjäll – stor vetenskaplig potential att belysa frågor kring den sociala strukturen vid gruvområdet.

Vid Nasa silvergruvor finns också unikt goda förutsättningar att belysa även större frågor kring idéer och perspektiv i historisk tid, exempelvis genom forskning om:

- Nasa silvergruvors roll i samhällsutvecklingen i övre Norrlands inland under 1600-talet och dess betydelse för Sveriges stormaktssträvanden.
- Nasa silvergruvors roll för Sveriges och Danmark/Norges anspråk på fjällvärlden utifrån Gränskommissionen år 1638.
- 1600-talets syn på centrum och periferi, som kan analyseras utifrån t.ex. den korta tidsrymden mellan upptäckten av malmen på Nasafjäll till den fullt utvecklade gruvdriften där.
- Samernas samexistens med gruvarbetarna, vilket exempelvis kan belysas arkeologiskt genom att undersöka hur samerna som skötte transportererna var inkvarterade då de befann sig vid gruvorna.
- Statsmaktens syn på samerna genom att undersöka villkoren för dem under olika gruvepoker på Nasafjäll.
- Rörlighet och interaktion genom de specialister från såväl andra delar av Sverige som från Tyskland som var involverade i gruvhanteringen på Nasafjäll.

Sammantaget kan det konstateras att Nasa silvergruvor är en unik plats där de fysiska lämningarna, de samtida idéerna och olika perspektiv möts. Nasa silvergruvor är en nyckellokal för tolkningen av det gruvhistoriska kulturarvet i Sverige. ○

Ruiner vid Överbergskullen fotograferade söderifrån. De skulle möjligen kunna vara rester av ett kruthus. Foto: Lena Berg Nilsson 13 augusti 2017.

Beslut om ett bognings- och vaskverk i Nasafjäll fattades och verkställdes snabbt och anläggningen stod färdig 1640. Vy från Nasafjäll mot söder och Silbojaure. Bokverket ligger vid den röda markeringen. Foto: Maria Söderberg 10 augusti 2014.

Bok- och vaskverket på Nasafjäll i ny belysning

AV OLA NILSSON

Bok- och vaskverket på Nasafjäll i ny belysning

Mekanisk bokning och vaskning för anrikning av malmer i samband med metallframställning betraktas som en relativt ung företeelse. I Riksantikvarieämbetets register över fornminnen i Sverige, FMIS, är idag endast ett drygt tiotal bokverkslämningar registrerade. Samtliga dessa kan bedömas som yngre än bok- och vaskverket på Nasafjäll. Inom de områden som omfattas av de medeltida bergslagerna anges exempelvis från skriftliga källor att denna typ av verksamheter påbörjades under 1600- eller framförallt under 1700-talet.^{14, 15} Förekomsten av boknings- och vaskverk i Sverige är vad känt tidigast belagt i Sala. Det var också därifrån kunskapen hämtades när man insåg att metallhalten i Nasafjällmalmen blivit så låg att transporterna av malm till Silbojokk till stor del bestod av ofyndigt berg. Något måste göras och beslutet att anlägga ett boknings- och vaskverk i Nasafjäll fattades och verkställdes snabbt. Anläggningen stod klar 1640. Bok- och vaskverkets lämningar är också de lämningar som redan i nuläget med mycket små arkeologiska insatser kan bidra till förståelsen av en ”bortglömd” process i bergsbrukets historia. Resultaten av sådana undersökningar har relevans, inte bara för förståelsen av verksamheten vid Nasafjäll utan även vidare, i ett såväl nationellt som internationellt perspektiv.

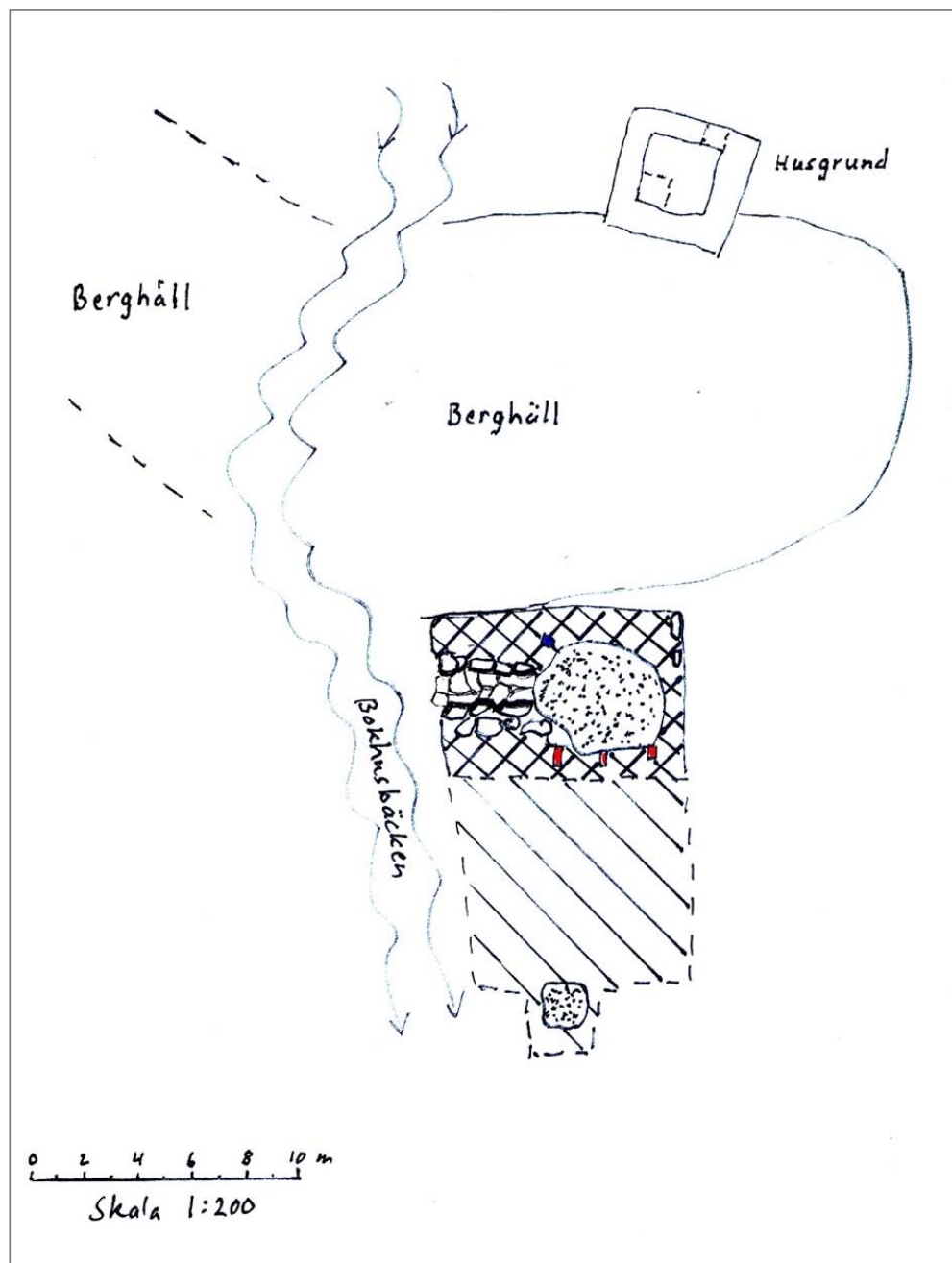

Figur 1. Bokverksområdet på Nasafjäll fotograferat från helikopter med husgrunden och området med boksand markerat. Foto: Maria Söderberg 2011. Även om fotografiet är från 2011, förefaller skillnaden i de båda högarnas utbredning mellan 2011 och 2015 vara obefintlig. Bildbearbetning Lena Berg Nilsson 2016.

Jämförande iakttagelser mellan 1984, 2015 och 2017

Bokverket på Nasafjäll identifierades i fält år 1984 av Kenneth Awebro och Lars Hedlund. De upprättade i samband med det en översiktlig beskrivning^{16, 17}. Lämningarna efter bokverket bestod då av en husgrund belägen på en kal berghäll samt två högar – en större och en mindre – med ”boksand” nedanför berghällen. Den större sandhögen beskrevs som belägen på en 2,9 x 4,1 meter stor stenläggning, och husgrunden var 4,6 x 4,6 meter stor och intill 1,25 meter hög. Väggarnas tjocklek varierade mellan 0,7–1,2 meter. I husgrundens sydvästra hörn fanns antydningar till en härd. Ingången förefaller ha funnits i diagonalt motstående hörn. En hålldamm bedömdes då ha funnits i anslutning till berghällen med husgrunden, varifrån en ränna åt söder tros ha funnits till vattenhjulet.

Vid den kartering av bokverket som genomfördes 2015¹⁸ konstaterades att den 1984 beskrivna stenläggningen under den större boksandshögen var betydligt större, och utgjordes av en 16 x 9 meter (N-S) stor sammanhängande stenpackning. Denna syntes bestå av två delar, där den norra är tydlig och vällagd inom ett 9 x 6 meter stort område (Ö-V), medan den södra delen endast förefaller ha jämnats ut och den naturligt stenbemängda ytan förtätats och bättrats på något, så att en jämn yta erhållits. Längs den södra kortsidan är en mindre utbyggnad i stenpackningen ca 2 x 2 meter stor. En av högarna med boksand, den stora, är belägen inom den norra delen av stenpackningen. Den är 5 x 4 meter stor (Ö-V) och 0,6 meter hög. Den mindre högen med boksand,

Figur 2. Kartering över bokverksområdet upprättad i fält av Ola Nilsson och Gerhard Flink 12 augusti 2015.

ca 2 x 2 meter stor (Ö-V) och 0,4 m hög, är belägen i utbyggnaden längs den södra kortsidan (jfr figur 1 och 2). Fraktionerna varierar och kornstorleken bedömdes efter utseende i ytan som mindre i den norra, större högen och grövre i den södra, mindre högen. Det gick inte tydligt att bedöma, men sannolikt var de båda högarna med boksand något mindre vid 2015 års kartering i förhållande till 1984 års besiktning. Det kunde också konstateras 2015 att framförallt den södra högen är mycket utsatt i samband med snösmältningen, medan den norra i viss mån skyddas av berghällen.

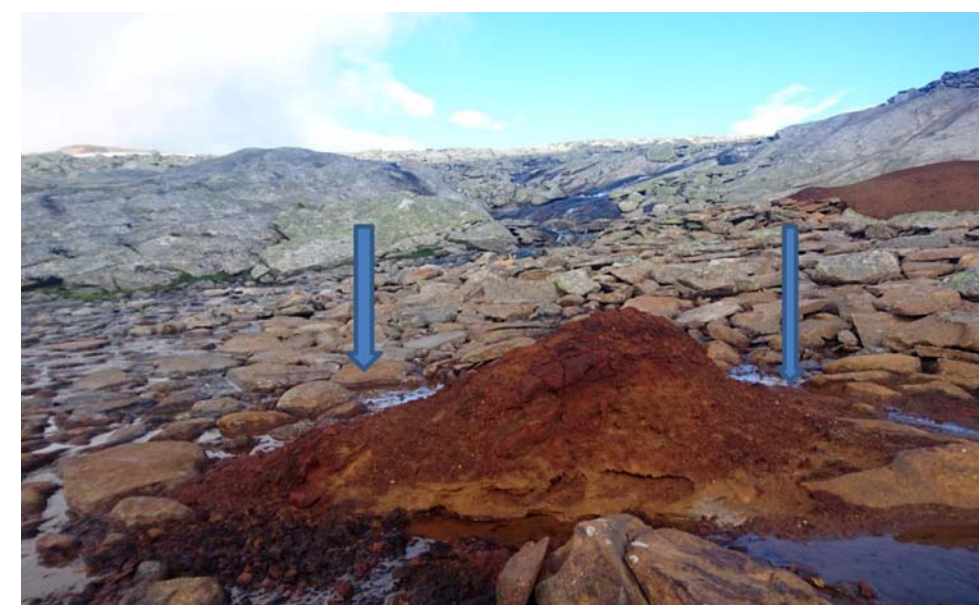
De stockrester som iaktogs vid 2015 års besiktning, i södra kanten om den kvarvarande större högen med boksand (rödmarkerade på figur 2), är lagda på tvären av anläggningens

längdriktning, parallellt i förhållande till varandra. Inbördes avstånd mellan dessa är 1,8 meter. Dessa trärester är intressanta då de kan indikera läget för bokstolparna som avgränsade bokkistorna, i vilka tre bokstampar arbetade. Är detta antagande riktigt markerar stockresterna läget för två bokkistor, då avståndet mellan bokstolparna skulle vara ca 3 alnar (d.v.s. ca 1,8 meter). Då det transporterades upp nio boksulor av järn till Nasafjäll vintern 1639 och 1640 har det antagits att bokverket vid Nasafjäll hade nio stampar¹⁹. I så fall borde en fjärde stock ha funnits i anslutning till högen med boksand, sannolikt åt väster, mot bäckfåran.

Ett antagande efter 2015 års expedition var att den större av högarna bedömdes som avfall efter bokning, medan den mindre av högarna utgjordes av vasksand.

Huvuduppgiften vid bok- och vaskverket i samband med 2017 års expedition var att ta prover för analys ur de båda högarna med boksand, för att om möjligt klargöra ovanstående bedömning. En sådan provtagning beviljades också av länsstyrelsen i Norrbotten.²⁰ I samband med provtagningen kunde konstateras att 2/3 av den mindre av högarna med boksand hade försvunnit mellan åren 2015 och 2017.

Anledningen till detta bedöms vara högre vattennivåer eller förändrade avrinningsförhållanden för smältvattnet. Även den större högen hade påverkats, men i avsevärt mindre omfattning. Den viktigaste förändringen av den större högen, är att i dess yta har en stor mängd material spolats fram, framförallt malmstycken och träflisor som inte kunde iaktas 2015. Det kan därför antas att den större högen inte är rester efter bokning, utan efter någon annan verksamhet. Den mindre högen däremot, kunde konstateras vara homogen vad gäller fraktionsstorlek och saknade helt inblandning av sådant material som iakttagits i den större högen, d.v.s. malmstycken och träflisor. En mycket försiktig bedömning efter 2017 års besiktning är dessutom att den tredje bokkistan inte ryms inom denna del av grunden. Bokverket har därmed endast haft två bokkistor och de tre resterande boksulorna som nämns i de historiska källorna utgjort reservmaterial.

Figur 3. Den mindre högen av boksand mot NNV. De blå pilarna anger lägena för de båda norra hörnen av högen vid 2015 års besiktning. Foto och bildbearbetning: Ola Nilsson 13 augusti 2017.

Ny hypotes

De förändringar i iakttagelserna som skett mellan 2015 och 2017 gör att lokalen kanske kan bedömas annorlunda än tidigare. Det tidigare antagandet att högarna utgörs av rester efter bokning respektive vaskning är kanske oriktigt. Utifrån utseendet av de båda högarna som konstaterades och beskrevs 2017 kan istället en alternativ hypotes formuleras. Den större högen kan utgöras av ett malm- och mineralrikt avfallsmaterial från gruvbrytningen malm- och mineralrikt, som kallas för "sylta". "Syltan" utgjordes av material som i ett äldre och tidigare skede av malmbrytningen i Nasafjäll ej bedömts som malm. I takt med att metallhalten sjönk i de malmer som bröts i gruvan, har man samlat ihop allt tillgängligt material som man bedömde ha tillräckliga halter av bly och silver för att smälta. Detta ihopsamlade material, "syltan" har inte bokats, utan endast vaskats. Denna alternativa hypotes bör testas genom fortsatta arkeologiska fördjupningar. De kommande analyserna blir en del av hypotesprövningen och ska försöka klargöra om:

- De bäge högarna är rester efter bokning och vaskning;
- Den stora högen är "sylta" och den lilla högen rester efter vaskning. ○

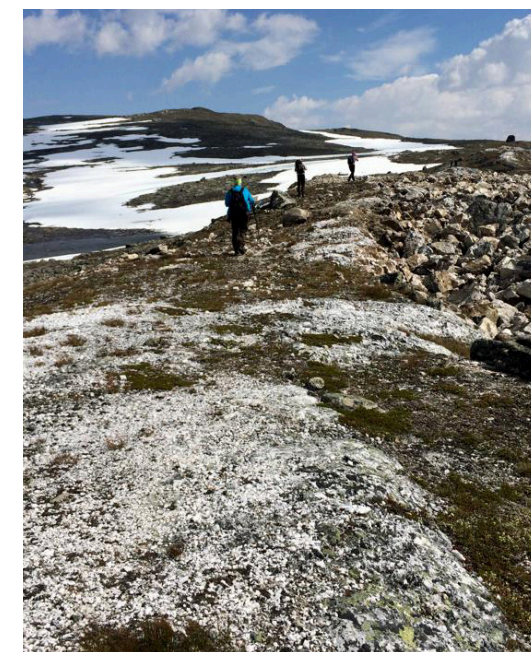

Figur 4. Detalj av den större högens västra del, med framspolade malmstycken och träffisar. Foto: Ola Nilsson 2017.

Symposiets fortsättning den 13 augusti 2017

Vandringen till Nasafjäll från Bolna utgör en sträcka av 7,2 km. Den 13 augusti medverkade bl a turledaren Robert Bjugn (längst till v), Ann-Christin Blind, Svaipa sameby, (i grå jacka) och David Överlie, lokalhistoriskt engagerad och tidigare kommunadvokat i Mo i Rana (till h.). Sedan 2012 har vandringen och de guidade visningarna på Nasafjäll skett i samarbete med Rana Turistförening i Norge. Vid årets vandring berättade Ann-Christin Blind om renskötselområdet och platser som traditionellt betraktats som heliga av samerna. Även de nya gruvplanerna diskuterades. Företaget Elkem planerar kvartsbrytning på Nasafjällets västra sida, beläget på höjden 950 till 1040 meter. Vandringsleden till Bolna från Nasa är i oktober 2017 på väg att dras om, meddelar Rana Turistförening. Foto: Maria Söderberg 13 augusti 2017.

David Öjerlie, berättade i gruvstugan om de dramatiska händelserna i Nasafjäll 1659. Efter 24 års drift fick junkern och den tyskkättade Preben van Ahnen, som senare benämndes fylkesherre, i uppdrag av danske kungen att ödelägga silvergruvan och smälthyttan. Detta skedde också med en trupp som först kom till Silbojokk och senare till gruvan i Nasafjäll. – Enligt den norska historieskrivningen togs en proviantförvaltare i Silbojokk till fånga och hamnade senare i Bodö, berättade bland annat David Öjerlie.

Foto: Maria Söderberg 13 augusti 2017.

Foto till höger visar en vandring till Nasa den 6 juli 2014 via de testområden för kvartsbrytning på den norska sidan av Nasafjäll som företaget Elkem gjort sedan 2003.

Svaipa sameby har sin västliga gräns vid Nasafjäll. Ann-Christin Blind är medlem i Svaipa sameby och bosatt i Arjeplog. Foto: Maria Söderberg 13 augusti 2017.

Arkeolog Ola Nilsson berättar i gruvstugan om att årets besök och provtagning vid bokverket också blev en påminnelse om hur oskyddade och utsatta av väder och vind spårerna efter gruvdriften på Nasafjäll är. Sedan 2015 har den mindre av boksandshögarna minskat med mer än hälften, och kan snart vara helt bortsköljd.

– Är detta ett resultat av klimatförändringarna? undrade han.

– I vart fall blev jag fullständigt överraskad av den snabba förändringen på två år.

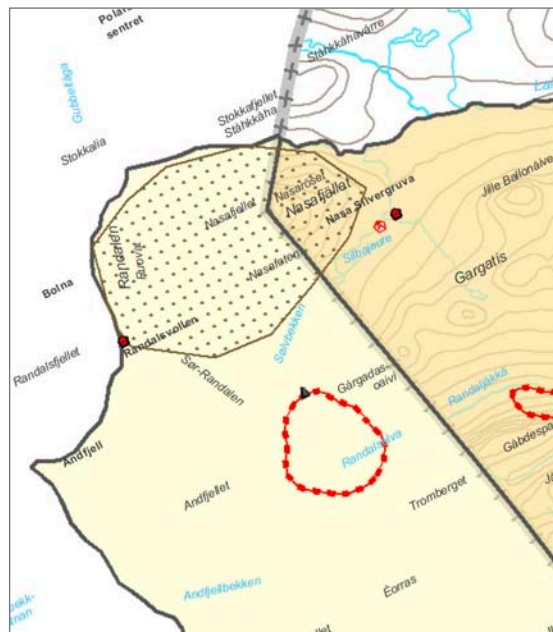
Med den nya vattenerosionen har det kommit fram träkonstruktioner vid bokverket som visserligen var synliga 2015, men mer synliga nu. Med tanke på att bokverket i Nasafjäll är en av de få existerande i Sverige från den här tiden bör det följas upp.

Foto: Maria Söderberg 13 augusti 2017.

Fakta om Svaipa sameby

Svaipa sameby är en fjällsameby i Norrbottens län. Samebyn har sina åretruntmarker i Arjeplogs kommun, däribland det gamla gruvområdet i Nasa. Total areal 4 513 km². Samebyn har sina vinterbetesmarker i Skellefteå, Umeå och Vindelns kommuner. Samebyn har 15 registrerade renskötsel företag. Svaipa sameby ingick i Arjeplogs lappby fram till 1946, då denna delades upp och den fjällsamiska delen fick sitt namn efter fjället *Svájppá* som är centralt beläget i det gamla höst- och vårländet. Svaipa sameby motsätter sig utvinning av kvarts på den norska sidan av Nasafjäll i Nordlands fylke. Företagets tillstånd omfattar ett område på omkring fem kvadratkilometer och gäller för 30 år framöver. I en artikel publicerad 18/2 2016 i Norran säger ordf. i samebyn Ingemar Israelsson att ”det ligger inom området vi brukar för vår renskötsel och kommer att ställa till stora problem för oss. Vi har skrivit yttranden, sökt hjälp hos svenska Sametinget. Det verkar inte ha hjälpt. Vi har en kalvmärkningshage i Silbojaur alldeles i närheten av den tilltänkta gruvan. Den kommer vi inte kunna använda oss av. En gruva är ju i gång i stort sett året om, förutom kanske de allra kallaste dagarna under vintern. Det kommer innebära sprängningar, annat buller från maskiner och lastbilar som ska flytta kvartsen ned från berget. Själva anrikningen ska ju också ligga där uppe. Det kommer bli oroligt för renarna, så är det bara. Erfarenheten i samebyn från år av renskötsel säger också att området i stort blir obrukbart för oss.”

Fakta: Sametinget, <https://www.sametinget.se/svaipa> [hämtad 5/10-17] och *Källorna rörande samernas vinterbetesmarker* (SOU 2006:14 Kap 7, sid. 201)

Detalj från karta från Sametinget, *Strategiska områden för Svaipa sameby*.

Det prickade fältet anger uppsamlingsområde.

De rödmarkerade områdena anger svår passage.

Planerad ny gruva på norsk sida av Nasafjäll ligger mitt i uppsamlingsområdet ca 1–4 km väster om Nasa Silvergruva.

Den guidade visningen på Nasafjäll genomfördes i hård vind och regnskurar. Lena Berg Nilsson och Lennart Klang visade gruvhål, förmodad plats för kyrka, kyrkogården, stall/smedja, kokhus och gruvhål. En av deltagarna (längst till h. i bild) är författaren och skogsbiologen Gudrun Norstedt, Umeå. För den som söker information om Nasafjäll på Wikipedia (och där finner en stor mängd fakta med litteraturhänvisningar) kan det vara bra känna till att det är Gudrun Norstedt som redigerat sidan. Foto: Maria Söderberg 13 augusti 2017.

Arkeolog Lennart Klang vid en stollgång i anslutning till den guidade visningen.
Foto: Maria Söderberg 13 augusti 2017.

Det är sjunde året som guidade visningar genomförs i gruvområdet, oftast med tuff väderlek såsom hård blåst, regn, hagel.
Foto: Maria Söderberg 13 augusti 2017.

Visning av ruinerna av det som möjligen en gång var ett kruthus.
Foto: Lena Berg Nilsson 13 augusti 2017.

Efter symposiet – resa till Gustafsfält

Drömmen om nya silverfyndigheter upphörde aldrig. Vid den andra gruvepoken i Arjeplogs kommun, som startade på 1770-talet, kom fler platser att undersökas och i fallet med Gustafsfält startade brytning 1775 och pågick i två år. Dagbrotten ligger i ett område 8,3 km väster om Laisstugan vid Laisälven och 44 km (fågelvägen) från Adolfström. På sydvästslutningen till Skuortajähkkä (högsta höjd 1 291 m ö.h.) finns lämningar av smedja och hus alt. kåta. När Kenneth Awebro besökte platsen 1986 kunde han konstatera att det fanns malm kvar i en konstruktion bestående av upprättstående flata stenar. "De stigar som upptrampades av gruvarbetarna är fortfarande fullt synliga, trots att kanske endast någon enstaka ren har trampat dem sedan dess".²¹ Expeditionen till den avlägsna platsen ska resultera i ett reportage i *Magasin Silvervägen* och föredrag i Laisdalen augusti 2018. Foto: Maria Söderberg 14 september 2017. Karta © Lantmäteriet 2017.

Här är det större gruvhålet på Gustafsfält som mäter ungefär 8 x 8 meter.
Foto: Madeleine Grimhall / Fjällflygarna 14 september 2017.

Brott och straff i Nasafjäll

AV MARIA SÖDERBERG

I.

En filmscen: En man i vadmalsskador tvingas ut på isen av två andra män och trycks ned i en vak. Om midjan har han ett rep och i nästa sekvens dras han upp ur ett hål intill. Frustande famlar mannen efter att återfå balansen och halvspringer bort. Kvar står två hänskrattande män där den ena just lagt av en spark mot den frusne, blöte mannen. Det är ingen tvekan om att filmscenen från 1969 skakade om tittarna när den visades på TV:s då enda kanal.

Eric Forsgrens dokumentärfilm *Silverfjället*²² var unik i sitt slag. Sällan hade något liknande visats. Mannen i vaken var en same som skulle bestraffas och de två utförarna var representanter för de onda; gruvbolaget och staten. Själv var jag tio år och minns att det var många i Arjeplog som tyckte det var mycket obehagligt och många som pratade om filmen. Lappmarksdoktorn Einar Wallquist spelade präst i filmen och anfallen på Silbojokk och Nasafjäll 1659 visade på en krigshandling i den lugna fjällkommunen som i det närmaste liknade *science fiction*. Det var smärtsamt se scenerna med renarna som drog malmfyllda ackjor som vecklade in sig i varandra i djupsnön och i en gruvgång fick en arbetare ett stenblock i huvudet och dog. Filmen avslutas med speakerns röst som sa att det var tur att den dansk-norska armén avslutade lidandet på svensk sida med ett anfall.

Samtidigt minns jag att man var stolt över att Arjeplogs historia exponerades nationellt, även om det visade på en skamlig epok. Allt sammanföll med att det nyöppnade Silvermuseet fick uppmärksamhet och turistsatsningar sattes i verket. Många saker och företeelser fick heta något om *silver*; Silverkepsen, Silverhatten, Silverfestivalen, Silverflickan och Silvervägen (E95) för att ta några exempel.

Om jag inte tidigare tänkt på att samer fanns på en sida, och på den andra sidan skulle alltså finnas svenskar, så blev det mer och mer uppenbart att här fanns något att tänka på. Jag var svensk, andra var samer. Med en tioårigs blick vidgades synfältet till att se nya sidor av samhället och människor runt omkring.

II.

Långt senare fick scenen med isvaken en ny mening. När min dokumentärfilm om blygruvan i Laisvall²³ nästan var klar och jag just hade gett ut min bok om gruvan²⁴ lades min cancer-sjuke pappa in på Norrskenet i Arjeplog. De tunga trappstegen ned till vårdavdelningen hade pyntats med tavlor. Och där fanns även isvakscenen från filmen med på ett stort svart-vitt fotografi. Bilden värkte i huvudet. Det var en skammens bild, en påminnelse om övergrepp.

Jag som svensk bar en skuld till de samer som mitt land och samhälle hade utnyttjat. Men jag såg också för mitt inre hur min pappa släpades och sänktes ned i dödsriket. Snart skulle det iskalla eviga vattnet med iskanterna omsluta honom, oavsett härkomst och hur hans liv blivit.

Jag ställde många frågor till min pappa om hans uppväxt och släktingar. Men vi kom inte så långt, vi fick ofta så mycket annat att prata om, eller så ville han inte. Varför hade jag inte försökt få fram uppgifter tidigare? I februari 2010 somnade han in, en son av byn Bellonäs.

Kvar fanns förstås starka minnen. Inte minst handlade det om min pappas historieintresse och hans engagemang i skogen och på fjället. Jag vet inte om det var en del av mitt sorgearbete, men jag bestämde mig för att gå hela sträckan från Nasafjäll till Skellefteå. Därmed skulle jag också lättare förstå vad det innebar att just vandra långt. Och kanske förnimma hur det var att leva hänvisad till väderlek och en lätt packning med det allra mest nödvändiga.

Vandringarna blev flera; 2010 till Skellefteå,²⁵ 2011 till Piteå och 2012 till Mo i Rana. Vandringarna ackompanjerades med möten dit allmänheten bjöds in, bl a i Silbojokk, Jäckvik, Arjeplog, Glommerträsk, Gråträsk och Piteå. Vid det första mötet i Silbojokk medverkade Åke Lundkvist, han som tillsammans med sin familj, hittat skelettfynd 2002 som lämnats in till Silvermuseet. Fyndet resulterade i nya utgrävningar, eller räddningsundersökningar som de kallades, och det visades sig att man nu hittade kyrkogård och kapell. Dessa hade man inte funnit i början av 1980-talet²⁶ och de senare undersökningarna som utfördes på initiativ av länsstyrelsen i Norrbotten var sannerligen drabbande; en för samtiden okänd kyrkogård som kanske skulle kunna fördjupa berättelsen om vår kommun Arjeplog och som skulle kunna säga mer om vilka familjer som funnits i området.²⁷

III.

Historien om gruvdriften skavde. Var allt svart och vitt? Hur såg gruväventyret ut? Hur kunde svenska staten så synbart enkelt kolonisera min del av landet? Fanns det några källor till hur samerna behandlades under gruvepokens första tid? Jag träffade Eric Forsgren i hans villa i Lidingsö och undrade hur han bearbetat sitt manus. Nu läste jag Janrik Bromés bok

Maria Söderberg vid ingången till gruvorten, Silbonasitunneln, som är ca 100 meter lång i Nasafjäll. Foto: Olivier Truc 1 augusti 2017.

en gång till och fann även en spännande litteratur om koloniseringen i min del av Lapp-land hos Erik Bylund, Gunnar Hoppe, Lars Rensund och inte minst hos Petrus Læstadius – vars skildringar i huvudsak låg till grund för Forsgrens filmmanus. Kenneth Awebros skriftserie om Nasafjäll och Silbojokk under 1980-talet var en skatt till fördjupning. Och så den bitande uppgörelsen hos Lennart Lundmark där han visar hur statens politik erövrade samernas lands. Och på sidan 44 i sin bok *Stulet land* ²⁸ skriver Lundmark om isvaksscenen och värderar Læstadius' berättelse om ”dödens käftar”. Lundmark menar att man måste vara försiktig med denna typ av beskrivning, särskilt när den är nedtecknad 180 år efter att händelsen skaha ägtrum. Det innebär självklart inte att den aldrig inträffat, men Lundmark finner samtidigt något som kan vara ett korn av sanning i arkiven. Det är en handling daterad 10 juli 1660 som beskriver hur samer blivit dragna i Silbojokk som rann förbi hyttan. Detta skulle dock ej skett vintertid. Vittnesmålen där detta straff förekom lades, enligt Lundmark, fram av hyttarbetarna i Silbojokk under en tvist mellan bergmästare Egidius Otto och underbergmästaren Isak Tiock. Vattenbestraffningen påminner om dåtidens kölhalning till sjöss.

Men det finns värre straff än varianter på kölhalning. 1640 dömdes hyttfogden Sven Eriksson från Salberget till döden för otukt med en kvinna som arbetade i Silbojokk. Själva straffet var inget specifikt för just Nasafjällshanteringen. Det var gällande lagar i riket. I fallet med de dödsdömda visade det sig att deras straff prövades i Svea hovrätt där det fastställdes, men att det senare omvandlades till böter enligt ett beslut av Kungl. Maj:t, det vill säga Drottning Kristina. ²⁹ Berättelser som denna fångade mitt intresse. Dels att det uppenbarligen även fanns kvinnor som arbetade i smälthyttan och vid gruvan, dels att det fanns bevarade källor där man kunde ana ytterkanterna av de människor som hade arbetat där.

Silbojokk 1983. Maria Söderberg med sin pappa Max Söderberg som då arbetade för Skellefteåälvens vattenregleringsföretag. Besöken vid de arkeologiska utgrävningarna resulterade i artiklar och inspirerade till det första besöket i Nasafjäll 1983. Foto: Anders Sundelin.

IV.

För att bättre kunna förstå de historiska sambanden började jag läsa historia på Stockholms universitet 2015. På den ettåriga grundkursen är frågeställningar om naturresurser ett ständigt återkommande tema. Inte minst var det så uppenbart hur malmtillgångar styrde världshändelserna. När spanjorer och portugiser erövrade dagens Latinamerika kom mineraler att lägga grunden till deras enorma rikedom, vilket i nästa led gjorde att Europa blev en världsledande ekonomi. En ny kolonial era tog vid som kom att kallas för ”Nya världen”.

Vid 1600-talets mitt var järn Sveriges största exportnäring. I en av mina första uppsatser ³⁰ tittade jag på hur lagstiftningen såg ut. Gruvlagarna är en direkt avspeglning av den arbetsrättsliga och sociala situationen i 1600-talets Sverige. Den genomsyrades vid denna tid mycket starkt av religionens betydelse. Under den expansiva fasen på 1600-talet genomgick den flera revideringar. Det fanns ett flertal bergsslagsdistrikt. För Nasafjäll användes till exempel en tillfällig vid startåret 1635 med titeln *Lappiske Bergzordningen*. Senare fick den en som i allt väsentligt sammanfaller med Kopparbergslagen. Syftet med att jämföra två gruvors lagstiftning utifrån ett antal lagar visar sig leda rätt in i det administrativa detaljbygge som omgav 1600-talets industrisatsningar. Med tiden har jag lärt mig mer och inom ramen för Expedition Nasafjäll önskar jag kunna utveckla detta.

V.

Jag skulle komma att ärva en holme i Uddjaure vid Veälbmá. Min pappa var född och uppvuxen i ett område vid Uddjaures strand. En bit ut vattnet går dåtidens farled mellan Nasafjäll och de bottniska kuststäderna. Holmen i Uddjaure, på umesamiska *Uvviáge*, med de timrade husen visar sig vara en del av ett tidigare stort lapps katteland, Kaskerjaure. Detta löstes upp i slutet av 1800-talet. Efter att min pappa gick bort letade jag mer bland alla släktrådar. Mina förfäder på farfars och farmors sida har sitt ursprung i den samiska befolkningen, precis som så är fallet med många som är födda i Arjeplogs kommun. Nio släktled tillbaka på min pappas sida finns länssame och tingstolk Johan Tomasson i Kasker (ca 1645–) och hans far, som var renägare, hette Tomas Olofsson (födelseår okänt). I det sjunde ledet finns Per Zakrisson (1714-1764) klockare i Silbojokk. Min blick skärptes i släktforskningsresan när jag läste att en same med namnet Olof Tomasson gick hela vägen till Stockholm för att klaga på gruvbolaget i slutet av 1640-talet. Han gjorde sällskap med en annan same, Nils Nilsson. Bergmästare Hans Lybecker skrev brev till de styrande i Stockholm om de missnöjdas resa, bl a att samerna ”äro värsta bovar” och att de ”göra föga annat än upptussa de andra lapparna till all motvillighet”. ³¹

Hade Olof Tomasson som var samtida med Johan Tomasson i Kasker något släktsamband? Är det kanske så att det är samme Olof Tomasson som begravdes i Silbojokk 1696? Hos Awebro omnämns en Olof Tomsson i Lochtbyn som jordfäst vid den nu övergivna kyrkogården. ³²

Alla dessa lösa trådar kan med all säkerhet inte knytas ihop. Men det är som ett pussel; när man lagt tillräckligt många bitar och några få saknas kan man med större sannolikhet beskriva helheten.

Expeditionen fortsätter. ○

Referenser

Inledning

1. Berg Nilsson, Lena och Klang, Lennart (red.), *Expedition Nasafjäll 2015 och 2016, Arkeologisk förstudie – Nasa silvergruvor i Arjeplogs socken och kommun, Norrbottens län*, Rapport 2016:16, Landskapsarkeologerna, 2016.
http://www.landskapsarkeologerna.se/wp-content/uploads/LA-Rapport-2016-16_Nasa-f%C3%B6rstudie-1.0.pdf [Hämtad 2017-10-25].

Guidade visningar och möten innan symposiet

2. Söderberg, Maria, *Nasaleden, en vandring till Skellefteå 2-12 juli 2010*, Hässleholm: Midsommar, 2010.
3. *Nulägesbeskrivning av det statliga ledssystemet i fjällen. Beskrivning av nuvarande omfattning och skick samt beskrivning av resursbehov och möjligheter för utveckling av ledssystemet* (2014-09-12 Ärendenr: NV-10379-11), Stockholm: Riksdagen, 2014.
4. *Utveckling av friluftslivet – vandringsleder. Redovisning av ett regeringsuppdrag* (RB 2016). Stockholm: Riksdagen, 2016.

Symposium Vuoggatjåme 11–12 augusti 2017

Behövs arkeologi på Nasafjäll? Vet man inte redan tillräckligt om platsen?

Av Lennart Klang

5. Bromé, Janrik, *Nasafjäll, ett norrländskt silververks historia*, Stockholm: A.B Nordiska bokhandeln 1923
6. Awebro, Kenneth & Hedlund, Lars G., *Bokverket på Nasafjäll* Stockholm: Studia Laplandica 2, 1985.
7. Berg Nilsson, Lena och Klang, Lennart (red.), *Expedition Nasafjäll 2015 och 2016, Arkeologisk förstudie – Nasa silvergruvor i Arjeplogs socken och kommun, Norrbottens län*, Rapport 2016:16, Landskapsarkeologerna, 2016.
8. Klang, Lennart, *Ramundbergets gamla gruvor i Tännäs socken, Härjedalen. Kulturhistorisk dokumentation 2004 och 2005*, Luleå, 2005.
<http://www.landskapsarkeologerna.se/wp-content/uploads/rapport-kulturhistorisk-dokumentation-Ramundbergets-gamla-gruvor.pdf> [hämtad 2017-10-10].

Nasa silvergruvor – en nyckellokal för tolkningen av det gruvhistoriska kulturarvet

Av Lena Berg Nilsson

9. Klang, Lennart, Windelhed, Bengt och Berg Nilsson, Lena, *Landskapsarkeologernas forskningsprogram*, 2013. <http://www.landskapsarkeologerna.se/policies/forskningsprogram/> [hämtad 2017-10-10]
10. Berg Nilsson, Lena och Klang, Lennart (red.), *Expedition Nasafjäll 2015 och 2016, Arkeologisk förstudie – Nasa silvergruvor i Arjeplogs socken och kommun, Norrbottens län*, Rapport 2016:16, Landskapsarkeologerna, 2016.
11. Lindroth, Sten, *Gruvbrytning och kopparhantering vid Stora Kopparberget intill 1800-talets början*. 1. Gruvan och gruvbrytningen. Uppsala: Uppsala, Almqvist & Wiksell boktryckeri, 1955. s. 496.
12. Bromé, Janrik, *Nasafjäll, ett norrländskt silververks historia*, Stockholm: A.B Nordiska bokhandeln, 1923
13. Awebro, Kenneth, 2002. *Egedius Otto och Nasafjälls silvergruvor – planer på att återuppta driften efter förstörelsen 1659*. Subarctic mining II. Papers presented at a symposium in Luleå, June 15th 2001. Ed. Kenneth Awebro & Lennart Klang. (Jernkontorets bergshistoriska utskott, serie H 72). Stockholm: Jernkontoret, 2002, s. 57f.

Bok- och vaskverket på Nasafjäll i ny belysning

Av Ola Nilsson

14. Granström, G. A. *Ur Sala gruvas historia intill 1600-talets mitt*. Västerås: 1940.
15. Lindroth, Sten, *Gruvbrytning och kopparhantering vid Stora Kopparberget intill 1800-talets början*. Del II kopparhanteringen. Uppsala: 1955.
16. Awebro, Kenneth och Hedlund, Lars G. *Bokverket på Nasafjäll*, Stockholm: 1, Studia Laplandica 2, 1985.
17. Awebro, Kenneth, *Från malm till mynt. En historisk-metallurgisk studie om Nasafjäll*, Stockholm: Studia Laplandica 6, 1986.
18. Nilsson, Ola, *Område E – Bokverket. Expedition Nasafjäll 2015 och 2016*. Berg Nilsson, Lena och Klang, Lennart (red.), *Expedition Nasafjäll 2015 och 2016, Arkeologisk förstudie – Nasa silvergruvor i Arjeplogs socken och kommun, Norrbottens län* (2016), Hudiksvall: Rapport 2016:16, Landskapsarkeologerna, 2016.
19. Awebro, Kenneth och Hedlund, Lars G. *Bokverket på Nasafjäll*, Stockholm: 1, Studia Laplandica 2, 1985.
20. Länsstyrelsen Norrbotten. 2017. Tillstånd till arkeologisk provtagning av fornlämning (Dnr 431-12651-2017).

Efter symposiet

21. Awebro, Kenneth, *Tre gruvfält i norr – Gustafsält, Kalix kopparbruk och Sjangeli*, Stockholm, Studia Laplandica 10, 1989.

Brott och straff i Nasafjäll

Av Maria Söderberg

22. Forsgren, Eric, filmen *Silverfjället. Om gruväventyret i Nasafjäll*, 30 min (SVT, 1968)
23. Söderberg, Maria, film *Länge leve gruvan!* 28 min. Filmpool Nord, SVT och Maria Söderberg, 2010.
24. Söderberg, Maria, *Blygruvan i Laisvall*, Hässleholm: Midsommar, 2009.
25. Söderberg, Maria, *Nasaleden, en vandring till Skellefteå 2-12 juli 2010*, Hässleholm: Midsommar, 2010.
26. Roslund, Ylva, red. *Den arkeologiska undersökningen. Silvret från Nasafjäll: arkeologi vid Silbojokk* Stockholm: Byrån för arkeologiska undersökningar, Riksantikvarieämbetet, 1989.
27. Lindgren, Åsa. *Silbojokk 2015. Arkeologisk räddningsundersökning av kyrka och kyrkogård inom Raä Arjeplog 368:1, Arjeplogs KRÖLM, Arjeplogs kommun, Lapplands landskap, Norrbottens län, Norrbottens museum, Arkeologi, Rapport 2015:12*, Luleå, 2015.
28. Lundmark, Lennart, *Stulet land*, Stockholm: Ordfront, 2008, s. 24
29. Bromé, Janrik, *Nasafjäll, ett norrländskt silververks historia*, Stockholm: A.B Nordiska bokhandeln 1923, s. 211.
30. Söderberg, Maria, *Gruva ska med lag byggas: En jämförelse av några paragrafer i gruvlagen i Nasafjäll och Kopparberg på 1600-talet*, Stockholm: Stockholms universitet, B-uppsats, 2016.
31. Bromé, Janrik, *Nasafjäll, ett norrländskt silververks historia*, Stockholm: A.B Nordiska bokhandeln 1923.
32. Awebro, Kenneth, *Silbojokk – kring den kyrkliga verksamheten*, Luleå: Rapport Norrbottens museum, 2005.

Bilaga 1.

Guidad visning med Lennart Klang och Lena Berg Nilsson, Landskapsarkeologerna 2016.

Ann-Christin Blind Svaipa sameby

Lär mer om Nasafjällsepoken!

Den första Nasafjällsepoken, som startade 1635, förändrade hela norra Sveriges historia. Förutom gruvbrytningen fanns smältverk i både Adolfsström och Silbojokk.

Tisdag 20 juni: Nasaepoken i Arjeplogs kyrka
En visning som berättar om hur sammanflätad Arjeplogs tidiga kyrkohistoria är med gruvbrytningen i Nasafjäll. Maria Söderberg visar runt & berättar. Kl. 16-17, fika ingår 50 kr. Den guidade visningen sker även 27 juni kl. 16-17.

11 och 18 juni: Nasaleden genom Arvidsjaur
Sönd. 11/6 Storberg-Vågträsket. Om kavelbroar och 1600-tals historia. Start kl. 11 i Storberg. Ta med stövlar!
Sönd. 18/6 Tjärnheden. Start Nyvall/skoterstugan, Norra Kvarnträsket, kl. 11. Vid vandringarna ingår skjuts tillbaka till utgångspunkten. Ca 5-6 tim inkl. fika & grillat vid eld. I samarbete med ABF Norr Arvidsjaur. Pris 250 kr/tur.

Fredag 11 augusti: Om Nasafjäll & Silbojokk i Vuoggatjålme
Kl. 18-20 Bildvisning och berättelser om Nasafjäll, dess leder och Silbojokks smälthyttas med Kenneth Awebro och Maria Söderberg. Arkeologerna Lena Berg Nilsson och Lennart Klang medverkar. Pris 100 kr. Kaffe & snacks ingår. Efter föredraget middag i restaurangen.

Söndag 13 augusti Nasafjäll: Vandring och visning i samarbete med Rana Turistforening

Kl. 13 gruvstugan: Ann-Christin Blind, Svaipa sameby, om hur Nasaområdet med gruvhål- och slagghögar påverkar rennäringen. Guidad visning med teknikhistoriker Kenneth Awebro, landskapsarkeologerna Lennart Klang och Lena Berg Nilsson. Visningen tar ca 2,5 tim därefter blir det mat i det fria. Vi serverar renstek, grönsaker, palt m m & kaffe direkt vid eld. Det kan bli någon justering vad gäller föreläsare, men det meddelar vi så snart vi kan. Det är dock helt säkert att det blir en visning – oavsett väder. För Dig som vill vandra tillsammans startar en grupp kl. 9.00 från norsk sida. Pris för guidad visning med måltid & fika 400 kr. I samarbete med Rana Turistforening, Norge.

Arrangör: Expedition Nasafjäll i samarbete med ABF Norr Arjeplog. Information: tel. 070 3500555 Maria Söderberg

Vandringsguide till Nasafjäll kan laddas ned på Arjeplog kommuns hemsida. Tips: Gå från den norska sidan: Kör av E6 efter Bolna i en vänstersväng där en grusväg tar dig närmare märkt vandringsled. Det är 7,2 km att gå till Nasafjäll. Första sträckan på ca 1,5 km är det en del uppför, sedan är terrängen mer jämn. Helikopter finns att hyra på ett flertal ställen om man inte vill/kan gå.

Annonsering och affisch inför sommarens aktiviteter om Nasafjäll 2017. Arjeplogs kommun och ABF Norr Arjeplog var medarrangörer.

Bilaga 2.

Skribenter:

Kenneth Awebro, tidigare universitetslektor vid Södertörns högskola och Luleå tekniska universitet, docent i historia och teknikhistoria, numera gästprofessor i Norge. Deltog i Silbojokksutgrävningarna 1983-84 och skrivit ett flertal böcker och artiklar om Nasafjäll. Bor i Stockholm och Lillpite.

Lena Berg Nilsson, Landskapsarkeologerna/ArcMontana och doktorand vid Stockholms universitet. Har arbetat inom kulturmiljövården sedan 1998 och arbetar sedan 2008 som konsult. Specialiserad på äldre gruvhantering och ingår i forskningskommittéer på Jernkontoret. Bor i Stockholm och Njutånger. Kontor i Hudiksvall.

Lennart Klang, Landskapsarkeologerna/LK Konsult, tidigare avdelningsdirektör vid Riksantikvarieämbetet och verksam med arkeologisk dokumentation i övre Norrland (1984-2001) och södra Sverige (1972-1983). Som konsult verksam i hela landet sedan 2002 med kulturarvsanalyser och arkeologiska utredningar. Bor och har kontor i Luleå och Stockholm.

Ola Nilsson, Landskapsarkeologerna/ArcMontana. Arkeolog som varit verksam inom kulturmiljövården sedan början av 1980-talet, företrädesvis i Bergslagen. Arbetat vid Arkeometallurgiska institutet och Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering, Har varit chef för Långbans gruvby i Värmland och t f länsantikvarie i Dalarna. Bor i Stockholm och Njutånger. Kontor i Hudiksvall.

Maria Söderberg, skribent, fotograf som dokumenterat gruvor i ett flertal länder. Socionomexamen 1986. Studerar sedan 2015 historia vid Stockholms universitet. Bor och har kontor i Enskede gård och Arjeplog. Arrangerar visningar främst sommartid i bl a Arjeplogs kommun. Utger Magasin Silvervägen och driver bloggen midsommarudden.blogspot.se.

Expedition Nasafjäll 2017

Rapport från symposium i Vuoggatjålme och Nasafjäll 11–13 augusti 2017

Expedition Nasafjäll är ett samarbetsprojekt om den historiskt intressanta gruvdriften på Nasafjäll i Arjeplogs kommun. I denna rapport sammanfattas några frågor som presenterades på ett symposium i Vuoggatjålme och vid guidade turer vid gruvorna. Även andra publika arrangemang med anknytning till symposiets tema och som genomfördes under året omnämns. Syftet är att framhålla silvergruvornas betydelse i såväl ett riksperspektiv som ett lokalt perspektiv samt att tydliggöra behovet av arkeologiska och andra undersökningar i gruvmiljön. Sådana undersökningar behövs för att säkerställa ett långsiktigt bevarande för denna unika fornlämningsmiljö och göra platsen tillgänglig och begriplig för besökare.